

Əli HƏSƏNOV

Tarix elmləri doktoru, professor

**AZƏRBAYCANLILARA QARŞI
ETNİK TƏMİZLƏMƏ VƏ SOYQIRIMI
SİYASƏTİNİN MƏRHƏLƏLƏRİ**

***

Ali HASANOV

Doctor of historical sciences, professor

**STAGES OF ETHNIC CLEANSING
AND GENOCIDE
AGAINST THE AZERBAIJANIS**

***

Али ГАСАНОВ

Доктор исторических наук, профессор

**ЭТАПЫ ПОЛИТИКИ ЭТНИЧЕСКОЙ
ЧИСТКИ И ГЕНОЦИДА
ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ**

Баки - 2016

Elmi redaktor: **Elçin Əhmədov**
siyasi elmlər doktoru

Ə.M.HƏSƏNOV. Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri. (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, “Zərdabi LTD”, 2016, 80 s.

Kitabda son iki əsrdə azərbaycanlılara qarşı erməni millətçiləri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasəti təhlil edilir. Mənbələrə əsasən təsdiq edilir ki, erməni millətçilərinin təcavüzkar siyasəti nəticəsində təkcə XX əsrdə azərbaycanlılar 4 dəfə – 1905-1906-cı, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və 1988-1993-cü illərdə soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qalmışdır.

1918-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilmiş soyqırımların Bakı, Quba, Şamaxı ilə yanaşı, Şuşada, İrəvan quberniyası ərazisində, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Şərurda, Ordubadda, Qarsda və başqa bölgələrdə davam etdirilməsi nəticəsində yüz minlərlə azərbaycanlının ən qəddar üsullarla qətlə yetirilməsi faktlarla əsasən təhlil edilir.

Bununla yanaşı, göstərilir ki, 1988-1993-cü illərdə mono-etnik dövlət yaratmağa nail olan Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində dinc sakinlər qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Eyni zamanda, XX əsrin sonunda ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı bütün insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir.

ISBN 978 9952 504 32 3

© Həsənov Ə.M., 2016
© “Zərdabi LTD” MMC, 2016

AZƏRBAYCANLILARA QARŞI ETNİK TƏMİZLƏMƏ VƏ SOYQIRIMI SİYASƏTİNİN MƏRHƏLƏLƏRİ

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi

Son iki əsrdə xalqımıza qarşı erməni millətçiləri tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasəti Azərbaycan tarixinin faciələrlə, o cümlədən qanlı hadisələrlə dolu çox ağırlı mərhələlərini təşkil edir. Bu millətçi-şovinizist siyasətin əsas məqsədi azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından qovmaqla əzəli Azərbaycan ərazilərində ermənilərin uydurduqları “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq olmuşdur. Tarixi faktlar göstərir ki, strateji baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə İrandan və Türkiyədən çoxlu sayda erməni əhalisinin köçürülməsinə XIX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Bu dövrdə regionun zəngin təbii sərvətləri üzərində nəzarəti ələ keçirmək istəyən çar Rusiyası XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Türkiyə və İrana qarşı müharibə apararkən “erməni amili”ndən siyasi alət kimi istifadə etmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı P.D.Sisianov Gəncəni tutduqdan sonra, 1805-ci il 22 may tarixli, 19 nömrəli raportunda yazırdı ki, Qarabağ özünün coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısı hesab edilir, buna görə də onu itaətdə saxlamalı və burada mövqeyimizi möhkəmlətməyə daha çox cəhd göstərməliyik (11, s.16).

Belə bir məqsəd tezliklə həyata keçirildi. 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanı İbrahim xanla general Sisianov arasında müqavilə imzalandı. Qarabağ xanlığı Rusiyanın tərkibinə daxil olan kimi P.D.Sisianov dərhal Qarabağda çarizmin mövqeyini möhkəmlətmək üçün Cənubi Qafqazın digər əyalətlərindən erməniləri bura köçürməyə başladı (2, s.271-272).

Qarabağ əhalisinin sayı və etnik tərkibi haqqında ətraflı məlumat verən mühüm sənəd olan və çar məmurları Yermolov və Mogilyovski tərəfindən tərtib edilən “Qarabağ əyalətinin təsviri”nə görə, 1823-cü ildə Qarabağ əyalətində 20 min 95 ailə, o cümlədən 15 min 729 azərbaycanlı və 4 min 366 erməni ailəsi olmuşdur. Yəni, hələ 1823-cü ilə qədər Qarabağa köçürülən ermənilərin hesabına əyalətdə erməni ailələrinin sayı artıb 4 min 366-ya çatmışdır (11, s.17). Qarabağın dağlıq hissəsində erməni əhalisinin xeyli dərəcədə çoxaldılması XIX əsrin 20-ci illərində, xüsusilə Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən sonra baş vermişdir. 1804-1813-cü, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artmağa başladı.

Çar Rusiyasının Qafqazı işğal etməsini N.N.Şavrov açıq söyləyir və bu məqsədlə həmin əraziyə ilk dəfə başqa millətlərin köçürülməsini yazırdı: “Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətimizə Qafqaza rus əhalisinin deyil, xaricilərin köçürülməsindən başladıq. Vətəndə arzu edilməz ünsürlər sayılan bu kolonistlərdən Tiflis və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyalarında koloniyalar

yaratdıq. Onlara ən yaxşı torpaqlar ayrıldı və müxtəlif imtiyazlar verildi” (27, s.63).

Qarabağın dağlıq hissəsinə əvvəlcə rəsmən 124 min, daha sonra isə qeyri-rəsmi olaraq xeyli erməni köçürülmüşdür. Ümumiyyətlə, 1828-1830-cu illər ərzində Qarabağın dağlıq hissəsinə 200 mindən çox erməni köçürülmüşdür. Bu faktları N.N.Şavrov belə təsvir edir: “1828-1830-cu illər müharibəsi qurtarıqdan sonra biz 40 mindən çox İran və 84 min Türkiyə ermənisini köçürüb onları, demək olar ki, ermənilər yaşamayan Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında, Tiflis, Borçalı, Axalsix, Axalkələk qəzalarının ən yaxşı dövlət torpaqlarında yerləşdirdik. Onların məskunlaşması üçün 200.000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmış və habelə bu məqsədlə müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı. Həmin ermənilər Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Qarabağın dağlıq hissəsi nəzərdə tutulur) və Göyçə gölünün sahillərində məskunlaşdırıldılar. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, rəsmi olaraq köçürülən 124 min ermənidən başqa, buraya qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə onların sayı 200 min nəfərdən çoxdur” (27, s.63).

Bu fakt onu göstərir ki, köçürülən ermənilər, əsasən ermənilər yaşamayan və ya az erməni yaşayan ərazilərdə yerləşdirildilər. Buradan belə məlum olur ki, XIX əsrin əvvəllərinə, xüsusilə Türkmənçay müqaviləsinə qədər Azərbaycanın Gəncə və İrəvan quberniyalarında ermənilərin sayı çox az olmuşdur. Beləliklə, Türkmənçay müqaviləsindən sonrakı iki ildə çar Rusiyasının himayədarlığı nəticəsində ermənilər Azərbaycanın müxtəlif yerlərində, o cümlədən Qarabağın dağlıq hissəsində

məskunlaşmağa nail oldular. Çarizmin ermənilərə olan bu himayədarlığı sonrakı illərdə də özünü göstərirdi.

XIX əsrin sonu — XX əsrin əvvələrində Cənubi Qafqaza ermənilərin köçürülməsi davam etdirildi. Təkcə 1896-cı ildən 1908-ci ilədək — 13 ildə Zaqafqaziya 400 min erməni köçürülmüşdü. Bu barədə N.N.Şavrov yazır: “1896-cı ildə general-adyutant Şeremetyev Zaqafqaziyada yaşayan ermənilər haqqında məlumatında onların sayının 900 min nəfər olduğunu göstərmişdir. 1908-ci ildə isə onların sayı 1 milyon 300 min nəfərə çatmışdır, yəni bu müddət ərzində ermənilər 400 min nəfərdən artıq çoxalmışlar. Hal-hazırda Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyon nəfəri diyarın köklü sakinləri deyil. Onları buraya biz köçürmüşük” (27, s.63).

Ümumiyyətlə, Qarabağın dağlıq hissəsinə ermənilərin köçürülməsi bölgədə demoqrafik vəziyyətə ciddi təsir göstərdi. 1897-ci ildə əhalinin siyahıya alınması zamanı Qarabağda yaşayan 54 min 841 ailədən 29 min 350-sinin azərbaycanlı, 18 min 616-sının isə erməni ailəsi olduğu bildirilir. 1917-ci ildə isə Qarabağda ermənilərin sayı gəlmələrin hesabına artaraq ümumi əhalinin 46 faizini, azərbaycanlılar isə 51 faizini təşkil etmişdir (11, s.19).

1917-ci ilin “Kavkazski kalendar” məcmuəsinin yazdığına görə, Qarabağda 199 min azərbaycanlı (58,3 faiz) və 142 min erməni (41,7 faiz) yaşayırdı. Göründüyü kimi, çar Rusiyasının himayəsi sayəsində süni surətdə ermənilərin mərhələ-mərhələ köçürülüb Qarabağda yerləşdirilməsinə baxmayaraq, azərbaycanlılar həmin torpaqların əzəli sakinləri olmaqla yanaşı, bütün dövrlərdə çoxluq təşkil etmişlər. “Kavkazski kalendar”ın salnamələrində verilən statistik məlumatlar sübut edir ki, Ermə-

nistanın indiki ərazisində də əvvəllər azərbaycanlılar ermənilərdən xeyli çox olmuşdur. Məsələn, 1886-cı ildə Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddən 154-ü azərbaycanlı kəndi (45,7 faiz), 91-i kürd kəndi (27,8 faiz) və yalnız 81-i erməni kəndi (24,8 faiz) olmuşdur.

1889-cu ildə Zəngəzur qəzasının azərbaycanlı əhalisi ermənilərdən 1500 nəfər çox olmuşdur. 1897-ci ildə isə Zəngəzurun əhalisi 142 min nəfər olmuşdur ki, onlardan 71,2 min (50,1 faiz) azərbaycanlı, 63,6 min nəfəri isə (44,8 faiz) erməni olmuşdur (15, s.23). Ermənistan Mərkəzi Statistika İdarəsinin 1962-ci ildə nəşr olunmuş statistik məcmuəsində göstərilir ki, 1831-ci ildə İrəvan şəhərinin 18 min 766 nəfər əhalisinin 15 min 992 nəfəri, 1866-cı ildə isə 27 min 246 nəfərdən 23 min 627 nəfəri azərbaycanlı olmuşdur (yəni əhalinin 85,2 faizi) (14, s.25).

Z.Kirokodyanın 1932-ci ildə İrəvanda nəşr olunmuş "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931" kitabında da qeyd edilir ki, İrəvan quberniyasının İrəvan, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Aleksandropol qəzalarında, Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur və Qazax-Dilican qəzalarında, Tiflis quberniyasının Lori-Pəmbək (Borçalı mahalı) qəzasında 2310 yaşayış məntəqəsindən 2000-i azərbaycanlılara məxsus olmuşdur. İrəvanda yaşayan 10 min nəfər əhalinin 7 min nəfəri azərbaycanlı olmaqla yanaşı, eləcə də xanlığı idarə edən 40 nəfərin hamısı azərbaycanlılar olmuşdur (15, s.22).

İrəvan quberniyasının 1920-ci ilədək Azərbaycanın tərkibində olan qəzalarında, xüsusilə İrəvan qəzasında azərbaycanlı əhalinin sayı xeyli çox olmuşdur. Məsələn, qəzada olan 99 min

nəfərdən 62,6 min azərbaycanlı (66 faiz), 36,4 min nəfəri erməni (34 faiz) olmuşdur (15, s.22).

İrəvan quberniyasının Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Sürməli qəzalarında isə azərbaycanlılar əhalinin üçdə birini təşkil etmişdir. 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, bu ölkələrdə əhalinin etnik tərkibi yenə azərbaycanlıların xeyrinə çoxluq təşkil edirdi. İrəvan qəzasında 74,2 min nəfər və ya 48 faiz, Zəngəzur qəzasında 119,5 min və ya 53,3 faiz, Yeni Bəyazid qəzasında 50,7 min nəfər, Sürməli qəzasında 45 min nəfər azərbaycanlı olmuşdur. Bu rəqəmlər əyani surətdə sübut edir ki, XIX və XX əsrlərin əvvəllərində indiki Ermənistanın ərazisində yerli əhali olan azərbaycanlılar əksəriyyət təşkil etmişlər (15, s.23).

Erməni millətçiləri XIX əsrin sonlarında – 1885-ci ildə Marseldə “Armenakan”, 1887-ci ildə Cenevrədə “Qnçaq”, 1890-cı ildə isə Tiflisdə “Daşnaksütyun” partiyalarını yaratdılar. Bundan sonra, ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiaları yeni mərhələyə qədəm qoydu.

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti

“Böyük Ermənistan” ideyası ilə yaşayan ermənilər öz məqsədlərinə çatmaq üçün xarici himayədarların köməyi ilə müxtəlif vaxtlarda azərbaycanlılara və türklərə qarşı dəhşətli terror və soyqırımı həyata keçirməklə etnik təmizləmə siyasəti aparmışlar. Belə ki, Azərbaycan xalqı son 200 il ərzində erməni millətçilərinin davamlı olaraq etnik təmizləmə, soyqırımı və təcavüzkarlıq siyasətinə məruz qalaraq, öz tarixi torpaqların-

dan didərgin salınmış, qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmişlər. Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan köçürülmə prosesi bütün XIX əsr boyunca davam etdirilmiş və nəticədə regionda demoqrafik vəziyyətə təsir göstərmişdir. Ermənilərin bu bölgədə süni surətdə çoxaldılması onların XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və təcavüzkarlıq siyasətinin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri “Daşnaksütyun” partiyasının proqramında irəli sürülən “Böyük Ermənistan” ideyasını reallaşdırmaq istiqamətində fəaliyyətini genişləndirərək öz tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıları planlı surətdə doğma yurdlarından qovmaqla etnik təmizləmə və soyqırımını siyasətini həyata keçirməyə başladılar. Belə ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilər Bakıda, Gəncədə, Qarabağda, İrəvanda, Naxçıvanda, Ordubadda, Şərur-Dərələyəzdə, Tiflisdə, Zəngəzurda, Qazaxda və başqa yerlərdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmiş, əhali amansızlıqla qətlə yetirilmiş, şəhər və kəndlər yandırılmış və dağıdılmışdır. Erməni silahlı dəstələri Şuşa, Zəngəzur və Cəbrayıl qəzalarında, İrəvan və Gəncə quberniyalarında azərbaycanlılar yaşayan 200-dən artıq yaşayış məntəqəsini viran qoymuş, on minlərlə soydaşımız öz doğma yurdlarından qaçqın və məcburi köçkün düşmüşlər (5, s.14). Ermənilər 200 mindən artıq azərbaycanlı (uşaq, qadın, qoca) fərq qoymadan qətlə yetirməklə həmin ərazilərdə çar Rusiyasının onlara vəd etdiyi “Ermənistan dövləti”ni qurmaq üçün etnik təmizləmə aparmışlar. Belə ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində də çarizmin himayəsinə sığınan ermənilər azərbaycanlılara qarşı qırğınları davam etdirməyə başladılar.

1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral və oktyabr hadisələrindən sonra “Daşnaksütyun” partiyası və Erməni Milli Konqresi daha geniş fəaliyyətə başladılar. Eyni zamanda, V.Lenin tərəfindən 1917-ci ilin dekabrında Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissar təyin edilən S.Şaumyan azərbaycanlıların kütləvi qırğınının təşkilatçısı və rəhbərinə çevrildi (3, s.34). Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən 1917-ci ilin əvvəllərindən 1918-ci ilin mart ayına qədər olan dövrdə İrəvan quberniyasında 197 kənd, Zəngəzur qəzasında 109, Qarabağda 157 kənd dağıdılmış, digər bölgələrdə 60 yaşayış məskəni məhv edilmiş, yandırılmış və viran qoyulmuşdur.

1918-ci ilin əvvəllərində yəni mart qırğını ərəfəsində bilavasitə Şaumyana tabe olan erməni silahlı qüvvələrinin sayı 20 minə yaxın idi. Bolşeviklərin, o cümlədən Leninin himayəsi altında Şaumyan Bakı Kommunasının rəhbəri oldu. Həmin il martın 30-da erməni-bolşevik birləşmələri Bakı şəhərini gəmilərdən yaylım atəsinə tutdular. Bunun ardınca isə silahlı daşnaklar azərbaycanlıların evlərinə hücum edərək amansız qətl törətdilər. Martın 31-də və aprelin ilk günlərində qırğınlar kütləvi xarakter aldı. Minlərlə dinc azərbaycanlı yalnız milli mənsubiyyətinə görə məhv edildi. Həmin günlərdə erməni-bolşevik birləşmələri Bakıda 12 min dinc azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər. Bu qanlı hadisələr zamanı insanlar evlərində diri-diri yandırılmış, eləcə də xüsusi işgəncələrlə və amansızlıqla öldürülmüşdür (4, s.176).

Ermənilərin silahlı hücumu nəticəsində 1918-ci ilin ilk beş ayı ərzində Quba qəzasında 16 mindən çox insan xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirilmiş, 167 kənd dağıdılmışdır ki, onlardan 35-i hazırda mövcud deyil (14, s.47). Erməni-daşnak dəstələ-

rinin Quba qəzasında azərbaycanlıları kütləvi şəkildə qətlə yetirmələrinə dair aşkar edilmiş faktlar son vaxtlar bir daha sübuta yetirilmişdir. Belə ki, 2007-ci ildə Quba şəhərində kütləvi məzarlıqların aşkar edilməsi erməni vandalizmini təsdiqləyən faktlardır. Məzarlığın tədqiqi zamanı 1918-ci ildə erməni silahlı birləşmələrinin Qubaya hücumu zamanı insanların hər cür zorakılığa məruz qalaraq qəddarlıqla qətlə yetirilməsi və həmin məzarlığın sonradan kütləvi şəkildə basdırılmış yerli sakinlərə məxsus olduğu müəyyən edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Amazaspın rəhbərliyi ilə erməni hərbi birləşmələri Qubada türk-müsəlman əhalisi ilə yanaşı, yəhudilərə qarşı da qırğınlar törətmişlər. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1918-1919-cu illərdə Qubada ermənilər tərəfindən 3 min nəfərə qədər yəhudi qətlə yetirilmişdir (19, s.26).

Bundan əlavə, Azərbaycanın yüzlərlə yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Qarabağda 150-dən çox kənd dağıdılmış və yandırılmış, eləcə də Şuşada azərbaycanlılara qarşı amansız qırğınlar törədilmişdir. Erməni daşnakları tərəfindən 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakıda və digər Azərbaycan ərazilərində 50 minə yaxın insan xüsusi işgəncələrlə qətlə yetirilmişdir. Zəngəzur qəzasında 10 mindən çox, Şamaxı qəzasında 10 min 270 nəfər, şəhərlə birlikdə isə 18 min 270 nəfər azərbaycanlı amansızlıqla öldürülmüşdür (8, s.25).

1918-1920-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində yaşamış 575 min azərbaycanlının 565 min nəfəri öldürülmüş və doğma torpağından didərgin salınmışdır. Bu rəqəmi Z.Kirokodyan özünün "Sovet Ermənistanının əhalisi 1831-1931" adlı kitabında təsdiq edərək yazır ki, "1920-ci ildə sovet hökumətinə

daşnaklardan cəmi 10 min nəfərdən bir qədər artıq türk (azərbaycanlı) əhali qalmışdır. 1922-ci ildə 60 min qaçqın geri qayıtdıqdan sonra azərbaycanlılar burada 72 min 596 nəfər, 1931-ci ildə isə 105 min 838 nəfər olmuşdur" (15, s.33). 1919-cu ilin son iki ayında İrəvan quberniyasının Eçmiədzin və Sürməli qəzalarında 96 kənd, İrəvan qəzasının isə bütün kəndləri məhv edilmiş, İrəvan quberniyasında 132 min azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir (14, s.35).

Ümumilikdə, 1918-1920-ci illərdə ermənilər tərəfindən törədilmiş kütləvi qırğınların Bakı, Quba, Şamaxı, Kürdəmir, Lənkəranla yanaşı, Şuşada, İrəvan quberniyası ərazisində, Zəngəzurda, Naxçıvanda, Şərurda, Ordubadda, Qarsda və başqa bölgələrdə amansız şəkildə davam etdirilməsi nəticəsində on minlərlə azərbaycanlı ən qəddar üsullarla qətlə yetirilmiş, bir milyondan çox əhali öz doğma torpaqlarından didərgin salınmışdır. Tarixi Azərbaycan torpaqlarında ermənilər tərəfindən bu vəhşiliklər törədilərkən məktəblər, məscidlər yandırılmış, maddi-mədəniyyət nümunələri məhv edilmişdir.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası yaradılmış və ermənilərin törətdikləri cinayətlər araşdırılmağa başlanmışdır. Hökumətin qərarı ilə hər il (1919 və 1920-ci il martın 31-də Ümummilli Matəm Günü kimi qeyd edilmişdir) mart ayının 31-nin Matəm Günü kimi qeyd edilməsi qərara alınmışdı. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu bu işi başa çatdırmağa imkan vermədi (5, s.8). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaradılarkən regionda mövcud olan geosiyasi vəziyyət 1918-ci il mayın 29-da İrəvan şəhərinin ermənilərə siyasi mərkəz kimi verilməsinə səbəb oldu. Beləliklə, 1918-ci ildə

Azərbaycan torpaqlarında – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində Ermənistan Respublikası yaradıldı.

Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin tərkib hissəsi olan və bütün XIX əsr boyunca davam etdirilmiş köçürülmə prosesi nəticəsində ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsində süni surətdə çoxaldılması onların XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və təcavüzkarlıq siyasətinin baş qaldırmasına səbəb olmuşdur. Ermənilərin ən böyük iddiası Qarabağı və Zəngəzuru ələ keçirmək idi. Ermənistan hökuməti işğal planlarını həyata keçirmək məqsədilə oraya silahlı qüvvələr göndərirdi. Nəticədə, Qarabağ torpaqlarını ələ keçirməyə can atan erməni silahlı qüvvələri yüzlərlə yaşayış məntəqəsini dağıtdı, minlərlə dinc azərbaycanlı əhalisini qəddarcasına məhv etdi.

1919-cu ilin yanvarında daşnak Ermənistan hökuməti Qarabağla əlaqədar Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürdü. Bununla da, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsi üçün ilk rəsmi cəhd edildi. Problemi dinc vasitələrlə həll etmək üçün Azərbaycan hökuməti dəfələrlə təkliflərlə çıxış etsə də, daşnakların tutduğu mövqe bu təkliflərin həyata keçməsinə mane oldu.

Ərazi bütövlüyünü qoruyub saxlamağı və öz vətəndaşlarının təhlükəsizliyini təmin etməyi özünün başlıca vəzifəsi hesab edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ermənistan Respublikasının ərazi iddialarını qəti şəkildə rədd etdi. Azərbaycan parlamenti “Qarabağ” məsələsini müzakirə edərək separatçılıq hərəkatının qarşısını almaq üçün əməli tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu məqsədlə Azərbaycan hökuməti 1919-cu il yanvarın 15-də Şuşa, Cəbrayıl, Cavanşir və Zəngəzur qəzala-

rını Gəncə quberniyasından ayırır, mərkəzi Şuşa şəhəri olmaqla həmin qəzalardan ibarət Qarabağ general-qubernatorluğunu yaratdı və Xosrov bəy Sultanov general-qubernator təyin edildi. Azərbaycan hökuməti ona tapşırırdı ki, orada qayda-qanun yaratsın və yerli hakimiyyəti təşkil etsin (8, s.27).

Azərbaycan hökumətinin gərgin səyi nəticəsində 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə ABŞ nümayəndəliyinin vasitəçiliyi ilə Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında müqavilə imzalandı (16, s.46). İmzalanan müqaviləyə görə, toqquşmalar dayandırılmalı, mübahisəli məsələlər, o cümlədən də sərhəd məsələləri danışıqlar yolu ilə həll edilməli idi. Lakin Ermənistan tərəfi bu sazişi kobud surətdə pozmuş və Azərbaycan ərazilərinə öz qoşunlarını göndərərək azərbaycanlılara qarşı dəhşətli qırğınlar törətmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə Ermənistanın Qarabağı diplomatik və hərbi vasitələrlə ələ keçirmək cəhdlərinin qarşısı qətiyyətlə alındı. Lakin Xalq Cümhuriyyətinin süqutunda da az rol oynamayan daşnakların bu ərazi iddiaları Azərbaycan sovetləşəndən sonra yenidən ortaya atıldı.

Cənubi Qafqazın sovetləşməsindən öz məqsədləri üçün istifadə edən ermənilər 1920-ci ildə Zəngəzuru və Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını Ermənistan SSR-in ərazisi elan etdilər. Sonrakı dövrlərdə isə bu ərazilərdə tarixən yaşamış azərbaycanlıların deportasiya edilməsi siyasətini daha da genişləndirdilər.

Bunun davamı olaraq Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsinə XIX əsrdə köçürülən ermənilərə 1923-cü il iyulun 7-də muxtar vilayət statusu verildi ki, bu da Sovet Rusiyasının himayəsi və iştirakı ilə həyata keçirildi. Bu hadisə

təkcə Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsünün pozulması deyil, həm də ermənilərin ölkəmizə qarşı gələcək ərazi iddiaları üçün bir vasitə oldu (18, s.152-153).

Sovet dövründə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin dağlıq hissəsində yaşayan erməni icması bütün siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni məsələləri əhatə edən muxtariyyətə malik olsa da, Ermənistan öz ərazi iddialarını bir neçə dəfə ortaya atmış, ancaq istəyinə nail ola bilməmişdir. Lakin, bunun əvəzində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Sovetinin “Ermənistan SSR-dən kolxozçu və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” qərarına əsasən 1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından, xüsusilə də İrəvan və onun ətraf rayonlarından kütləvi şəkildə deportasiya olunması nəticəsində 150 minə yaxın soydaşımız zorakılıqla Azərbaycanın aran rayonlarına köçürülmüşdür (21, 22).

XX əsrin sonlarında ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü

XX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında ermənilər özlərinin yaxın və uzaq xaricdəki himayədarlarının köməkliyi ilə “Böyük Ermənistan” ideyasını həyata keçirmək üçün yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək yenidən Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinə dair ərazi iddiaları irəli sürdülər. Hər dəfə Qarabağa dair ərazi iddiaları kənardan, məhz Ermənistanın təbliği, təhriki və təzyiqi ilə ortaya atılırdı. Heç şübhəsiz, ermənilərin bu ərazi iddiaları birdən-birə deyil, Yerevanda və Qərbdə olan himayədarları tərəfindən hələ xeyli əvvəl diqqətlə,

eləcə də hərtərəfli plan əsasında hazırlanmışdı. Sovet dövründə mərkəzi hakimiyyət orqanlarının himayədarlığı ilə Azərbaycan əleyhinə məqsədyönlü şəkildə təbliğat kampaniyası aparılmış və nəticədə, neqativ ictimai fikir formalaşdırılmışdı. Erməni ideoloqları və onların ilhamvericiləri Azərbaycanın tarixi, sosial-iqtisadi inkişafı haqqında faktları açıq-aşkar saxtalaşdıraraq bütün İttifaq miqyasında yaymışdılar (24, s.9-16).

1988-ci il hadisələri başlananda ilk vaxtlar vəziyyəti son dərəcə gərginləşdirməyə, ictimai rəyi öz tərəflərinə çəkməyə çalışan erməni siyasətçiləri və onların Mərkəzdəki himayədarları tərəfindən vilayətin iqtisadi geriliyi pərdəsi altında Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi üçün uzun müddətdən bəri hazırlanmış plan üzrə Xankəndidə və Yerevanda davamlı tətillər keçirilir, müəssisələr dayandırılır və kütləvi mitinqlər təşkil edilirdi. Lakin baş verən sonrakı hadisələr DQMV-nin sosial-iqtisadi geriliyi barədə erməni siyasətçiləri və onların Mərkəzdəki himayədarlarının irəli sürdükləri bu saxta tezisə yalnız bəhanə, əsas məqsədin isə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası olduğunu göstərdi.

Artıq ilin ikinci yarısında vəziyyət o qədər mürəkkəbləşdi ki, DQMV-nin azərbaycanlı əhalisinə qarşı silahlı təcavüz oldu. Belə ki, avqustun axırı və sentyabrın əvvəllərində Kərkiçahan və Xocalı üzərinə ermənilərin kütləvi hücumu baş verdi. Sentyabrın 18-də ermənilər Xankəndidə yaşayan 15 minə qədər azərbaycanlıyı şəhərdən zorakılıqla çıxardılar, onların evləri yandırıldı (8, s.57).

Dağlıq Qarabağda vəziyyətin belə bir gərgin anında Ermənistan SSR Ali Soveti 1989-cu il dekabrın 1-də Azərbaycanın suverenliyini kobud surətdə pozaraq DQMV-nin Ermənistan

SSR-ə birləşdirilməsi haqqında Konstitusiyaya zidd qərar qəbul etdi. DQMV-nin müəssisələri Ermənistanın müvafiq nazirlik və idarələrinin tabeliyinə verildi. Birbaşa Sovet rəhbərliyinin fəaliyyətsizliyi, bəzən isə açıq himayədarlığı sayəsində DQMV iqtisadiyyatının və digər sahələrinin, faktiki olaraq, Azərbaycandan ayrılması və Ermənistana birləşdirilməsi baş verdi. Bütün rayon partiya komitələri Ermənistan KP-nin tərkibinə daxil edildi. DQMV ərazisində Ermənistanın bayrağı qaldırıldı. Sovet rəhbərliyinin çox ciddi və bağışlanılmaz səhvləri və ermənipərəst siyasəti 1990-cı ilin sonu - 1991-ci ilin əvvəllərində vəziyyətin getdikcə kəskinləşməsinə gətirib çıxardı, DQMV və Azərbaycanın Ermənistanla həmsərhəd bölgələrində erməni təcavüzü daha geniş miqyas aldı.

Bu illərdə Moskva-Bakı sərnəşin qatarlarında, Tbilisi-Bakı, Tbilisi-Ağdam, Ağdam-Şuşa, Ağdam-Xocalı marşrutları üzrə avtomobillərdə törədilən terror aktları nəticəsində yüzlərlə azərbaycanlının həyatına son qoyuldu. Minlərlə azərbaycanlı Moskvanın hakim dairələri tərəfindən himayə edilən ermənilərin işğalçılıq siyasətinin qurbanı oldu. Təəssüf ki, hadisələrin başlanğıcında erməni separatçılarının qarşısının alınmaması vəziyyəti get-gedə kəskinləşdirirdi. Nəticədə, ermənilər Azərbaycan hökuməti tərəfindən nəzarət olunmayan vilayətdə Ermənistandan göndərilən silahlı dəstələr və hərbi texnikanın köməyi ilə azərbaycanlılara qarşı daha qanlı cinayətlər törətdilər ki, bu da münaqişənin böyüyüb irimiqyaslı müharibəyə çevrilməsinə səbəb oldu.

1991-ci ildən Qarabağın dağlıq hissəsində baş verən hadisələrin gərginliyi get-gedə artırdı. Artıq ictimai-siyasi vəziyyət böyük fəlakətin yaxınlaşmasından xəbər verirdi. Həmin ilin

iyun-dekabr aylarında erməni silahlı qüvvələrinin Xocavəndin Qaradağlı və Əsgəran rayonunun Meşəli kəndinə hücumu nəticəsində 12 nəfər öldürüldü, 15 nəfər isə yaralandı (8, s.87). Həmin ilin avqust və sentyabr aylarında Şuşa-Cəmilli, Ağdam-Xocavənd və Ağdam-Qaradağlı avtobuslarının erməni silahlı dəstələri tərəfindən atəşə tutulması nəticəsində 17 nəfər həlak oldu, 90 nəfərə qədər azərbaycanlı yaralandı (8, s.77-78). 1991-ci il oktyabrın sonunda və noyabr ayı ərzində Qarabağın dağlıq hissəsindəki 30-dan çox yaşayış məntəqəsi, o cümlədən Tuğ, İmarət-Qərvənd, Sırxavənd, Meşəli, Cəmilli, Umudlu, Qaradağlı, Kərkicahan və s. bu kimi digər strateji əhəmiyyətə malik kəndlərimiz ermənilər tərəfindən yandırıldı, dağıdıldı və talan edildi.

Ümumiyyətlə, 1988-1991-ci illərdə, yəni hadisələrin başlanğıcından SSRİ-nin süqutuna qədər olan dövrdə İttifaqın hakim dairələri tərəfindən himayə edilən Ermənistan Azərbaycana qarşı açıq-aşkar təcavüzkarlıq siyasəti yeritmiş, nəticədə dinc sakinlər qətlə yetirilmiş, yaşayış məntəqələri dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Dağlıq Qarabağ bölgəsində yaşayan ermənilərə Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanla birləşməyin zəruriliyinə nail olmaq ideyasını süni surətdə qəbul etdirən təcavüzkar dövlət buna nail olmaq üçün Dağlıq Qarabağdan 50 min azərbaycanlıyı soyqırımına və təcavüzə məruz qoyub didərgin salmışdır. Bu illər ərzində Dağlıq Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilmiş 2559 toqquşma, 315 silahlı basqın, 1388 atəşə tutma halları qeydə alınmışdır ki, bunların da nəticəsində 514 nəfər həlak olmuş, 1318 nəfər yaralanmışdır (8, s.88-89).

Eyni zamanda, bu dövrdə etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistandakı 185 azərbaycanlı kəndindən 250 min nəfərə qədər azərbaycanlı təcavüzə məruz qalaraq zorakılıqla doğma yurdlarından qovuldu. Nəticədə, Ermənistanı azərbaycanlılardan təmizləmək aksiyası həyata keçirilərək 216 azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, minlərlə qadın, uşaq və qoca bədən xəsarəti almış, on minlərlə ailənin əmlakı qarət olunmuşdur (3, s.68).

1992-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq Ermənistan ordusu bir-birinin ardınca yuxarı Qarabağda azərbaycanlılar yaşayan sonuncu yaşayış məntəqələrini də işğal etdi. Belə ki, fevral ayının 12-də Şuşanın Malibəyli və Quşçular kəndləri Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən zəbt olundu. Fevralın 13-dən 17-dək Xocavənd rayonunun Qaradağlı kəndinə silahlı hücum zamanı 118 nəfər (uşaq, qadın, qoca) əsir götürülmüş, 33 nəfər ermənilər tərəfindən güllələnmiş, eyni zamanda, öldürülən və yaralı halda olanları bir yerdə təsərrüfat quyusuna tökərək basdırmışlar. Əsir götürülənlərdən 68 nəfəri amansızlıqla öldürülmüş, 50 nəfəri isə böyük çətinliklə əsirlikdən azad edilmişdir. Azad olunanların 18 nəfəri aldıkları sağalmaz yaralardan sonra vəfat etmişdir. Əsirlikdə saxlanılanlara qarşı vəhşi, vandalizm hərəkətləri ilə davranılması, insanların başlarının kəsilməsi, diri-diri basdırılması, dişlərinin zorla çıxarılması, ac-susuz saxlanması, işgəncə verilərək öldürülməsi insanlığa qarşı törədilmiş ən ağır cinayət hadisəsi idi. Qaradağlı kəndində 2 ailənin hər birindən 4 nəfər öldürülmüş, 42 ailə öz başçısını itirmiş, 140-a yaxın uşaq yetim qalmışdır. Ümumilikdə, əhalisi ermənilər tərəfindən əsl soyqırımına məruz

qalmış bu kənddə 91 nəfər, yəni kənd sakinlərinin hər 10 nəfərindən biri qətlə yetirilmişdir (8, s.93).

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Ermənistan silahlı qüvvələri Xankəndidə yerləşən Sovet ordusundan qalmış 366-cı motoatıcı alayın 180 nəfər hərbi mütəxəssisi və ağır texnikasının iştirakı ilə Xocalı şəhərinə hücum edərək şəhəri yerlə-yeksan etdilər. Çoxsaylı ağır texnika ilə şəhər tamamilə dağıdıldı, yandırıldı və insanlar xüsusi qəddarlıqla qətlə yetirildi (26, s.8). Bu soyqırımı nəticəsində rəsmi rəqəmlərə görə, 613 nəfər öldürülmüşdü ki, onlardan 63 nəfəri uşaq, 106 nəfəri qadın, 70 nəfəri isə qoca idi. 8 ailə tamamilə məhv edilmişdi. 487 nəfər şikəst olmuşdu ki, onlardan da 76-sı uşaqdır. Bundan əlavə, 1275 nəfər əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür (23, s.235).

Xocalıya hücum zamanı 366-cı motoatıcı alayın 3-cü batalyonunda onlarca erməni zabiti və giziri iştirak etmişdir. Xocalı soyqırımında izləri itirmək üçün 1992-ci il martın 2-də sovetlərdən qalma 366-cı motoatıcı alay Gürcüstanın Vaziani şəhərinə köçürüldü, martın 10-da isə həmin alay ləğv edilərək, şəxsi heyəti və hərbi texnikası başqa hərbi hissələrə paylandı (10, s.145).

1992-ci il mayın 8-də İranın təşəbbüsü ilə Tehranda Azərbaycan və Ermənistan rəhbərləri arasında üçtərəfli görüş keçirildi. Elə həmin gün Şuşa işğal edildi. Sonralar aydın oldu ki, görüş zamanı Azərbaycan-Ermənistan sərhədi boyu və Qarabağın dağlıq hissəsində atəşin dayandırılmasından erməni tərəfi, əslində, başqa məqsəd güdürmüş. Məhz bu görüş Ermənistanına beynəlxalq ictimaiyyətdən öz niyyətlərini gizlətmək üçün lazım idi. Şübhəsiz ki, Ermənistan rəhbərliyi hazırlanmış

hücum əməliyyatından əvvəlcədən xəbərdar olmuşdur. Çünki Şuşanın işğalı Ermənistan rəhbərliyinin Tehranda danışıqlar apardığı vaxtla üst-üstə düşür və bağlanan sülh müqaviləsi mürəkkəbin qurduğu ana qədər qüvvədə qalmışdır. Bununla yanaşı, ermənilər, həmişə olduğu kimi, hücum ərəfəsində bütün dünyaya Şuşadan Xankəndiyə güclü hücumlar edilməsi barədə dezinformasiya yaymışdılar.

Beləliklə, ən müasir texnika hesabına 289 kvadratkilometr ərazisi, 24 000 nəfər əhalisi, 1 şəhər və 30 kənddən ibarət olan Şuşa rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Şuşa uğrunda döyüşlərdə 195 nəfər şəhid oldu, 165 nəfər isə yaralandı, 58 nəfər itkin düşdü (8, s.106). Bu hadisə mütəmadi şəkildə BMT Nizamnaməsini və ATƏT-in prinsiplərini kobud şəkildə pozaraq Qarabağın dağlıq hissəsini zorla Ermənistana ilhaq etməyə çalışan Ermənistan hökumətinin beynəlxalq hüquq normaları ilə bir araya sığmayan təcavüzkar siyasət yeritdiyini bir daha təsdiq etdi. Şuşanın işğalı sonralar digər Azərbaycan ərazilərinin itirilməsində əsas rol oynadı. Azərbaycanın qədim musiqi və mədəniyyət mərkəzi Şuşa şəhərinin işğalından sonra, erməni hərbi qüvvələri Şuşa-Laçın yolunu bağlayaraq birbaşa Ermənistan Respublikası ərazisindən Laçın şəhərini güclü top atəşinə tutdular. Erməni hərbi qüvvələrinin məqsədi işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənmək, Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistan Respublikasına birləşdirmək üçün onların arasında dəhliz açmaq idi.

Şuşa işğal edildikdən az sonra, ermənilər qısa müddət ərzində, yəni mayın 18-də iki respublikanın arasında yerləşən qədim Azərbaycan şəhəri Laçını da zəbt etdilər. Nəticədə, 1385 kvadratkilometr ərazisi, 71 000 nəfər əhalisi və 120 kəndi

olan Laçın rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olundu (8, s.108). Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin erməni icması, hətta istəsəydi belə, kənardan çox böyük kömək olmadan Azərbaycan ərazilərini işğal edə bilməzdi. Beləliklə, “öz müqəddəratını təyin etmək” ideyasını reallaşdırmaq adı altında Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistanla birləşdirən dəhliz silah gücünə ələ keçirildi. Laçının işğalı müharibənin Dağlıq Qarabağ hüdüdlərindən çıxdığını və Ermənistanın hərbi işğalçılıq niyyətinin böyük olduğunu göstərdi. Ermənilərin “humanitar dəhliz” adlandırdığı bu yol ilə Dağlıq Qarabağa külli miqdarda silah, döyüş sursatı və hərbi qüvvə gətirildi.

Nəticədə, mono-etnik dövlət yaratmağa nail olan Ermənistan silahlı qüvvələri ona himayədarlıq edən dövlətlərin köməyindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağ bölgəsinin (4,4 min kvadratkilometr) hüdüdlərindən kənarda yerləşən və onun ərazisindən 4 dəfə böyük olan Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan bölgələrini işğal etdi (28, s.4-6). Bütün bu ərazilər ermənilər tərəfindən etnik təmizləməyə məruz qalmışdır. Belə ki, Ermənistanın ərazi iddiası obyektı olan Dağlıq Qarabağın erməni icmasının öz müqəddəratını təyin etmək cəhdi kimi qələmə verdiyi bu proses Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən 1 milyondan çox azərbaycanlı əhalinin öz torpağında qaçqın vəziyyətinə düşməsinə gətirib çıxardı.

Hazırda Azərbaycan ərazisinin 20 faizdən çox hissəsi Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. İşğal nəticəsində 900-ə yaxın yaşayış məntəqəsi, 22 muzey və 4 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyəti olan 9 saray, nadir tarixi əhəmiyyətli 40 min

muzey sərvəti və eksponatı, 44 məbəd və 9 məscid dağıdılmış, talan edilmiş və yandırılmışdır. Bundan əlavə, 927 kitabxanada 4,6 milyon kitab və qiymətli tarixi əlyazmalar məhv edilmişdir (8, s.147).

Eyni zamanda, dövlət terrorizmi və soyqırımı siyasəti yeridən Ermənistan və işğal olunmuş ərazilərdəki separatçı rejim tərəfindən ümumilikdə, müxtəlif səpkili (sərnişin avtobuslarında, sərnişin və yük qatarlarında, Bakı Metropolitenində, hava nəqliyyatında, sərnişin daşıyan dəniz bərəsində, yaşayış məntəqələrində, mülki və dövlət obyektlərində) 373 terror aktı törədilmişdir ki, nəticədə 1200 nəfər həlak olmuş, 1705 nəfər yaralanmışdır (6, s.158-159).

Bütün dövrlərdə olduğu kimi, ermənilərin həyata keçirdiyi bu işğalçılıq siyasəti kütləvi qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Belə ki, 1988-1993-cü illərdə Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində 20 000 nəfərdən çox azərbaycanlı həlak olmuş, 100 000 nəfərdən çoxu yaralanmış, 50 000 nəfər isə müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olmuşdur. Münaqişə dövründə 4853 nəfər itkin düşmüş, onlardan 1357 nəfəri əsirlikdən azad edilmiş, 783 nəfəri isə hələ də Ermənistanda əsirlikdədir. Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin məlumatına görə, 439 nəfər əsirlikdə öldürülmüşdür (10, s.157).

XX əsrin sonunda ermənilərin Xocalıda törətdikləri soyqırımı bütün insanlığa və bəşəriyyətə qarşı yönəldilmiş ən ağır cinayətlərdən biri kimi qiymətləndirilir. Dünya tarixində Xocalı faciəsi tarixi yaddaşlardan heç vaxt silinməyən Xatın, Xirosima, Naqasaki, Sonqmi, Ruanda, Srebrenitsa və Xolokost kimi dəhşətli faciələrdən heç də geri qalmır. Adıçəkilən

hadisələr müharibələr tarixinə dinc əhalinin soyqırımı olaraq daxil olmuş və bütün dünyada geniş əks-səda doğurmuşdur.

Bütün dünyanın gözü qarşısında baş verən bu dəhşətli soyqırımının əsl mahiyyəti yalnız ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə yenidən qayıtdıqdan sonra açıqlanmış, 1994-cü ilin fevralında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Xocalı soyqırımına siyasi-hüquqi qiymət vermişdir. Bundan əlavə, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı zaman-zaman törətdikləri soyqırımı ilə əlaqədar ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il martın 26-da imzaladığı fərmanla 31 mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü elan edilmişdir.

Ümummilli liderin “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 1997-ci il 18 dekabr tarixli fərmanı Ermənistan SSR ərazisindən azərbaycanlıların deportasiyasının hərtərəfli tədqiq edilməsi, bu cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilməsi və onun beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fərmanlar təkcə tariximizin qanlı səhifələrinin öyrənilməsi baxımından deyil, eləcə də erməni şovinizmi və terrorizminin ifşa olunması baxımından da əhəmiyyətlidir.

Hazırda bu proses Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti nəticəsində artıq bir sıra beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərin bir çoxunda Ermənistan işğalçı dövlət kimi göstərilmişdir.

Beynəlxalq hüquqa görə, soyqırımı sülh və insanlıq əleyhinə yönələn əməldir və ən ağır cinayət hesab edilir. Bu barədə

BMT Baş Məclisinin 1948-ci il 9 dekabr tarixli 260 (III) sayılı qətnaməsi qəbul edilmiş və 1961-ci ildən qüvvəyə minən “Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında” Konvensiyada soyqırımı cinayətinin hüquqi əsası təsbit olunmuşdur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü zamanı həmin konvensiyada təsbit edilmiş soyqırımı cinayətini təşkil edən bütün əməllər azərbaycanlılara qarşı tətbiq olunmuşdur.

Ermənistanın bu cinayətkar siyasətinin davamlılığını sübut edən faktlardan biri də budur ki, təkcə XX əsrdə azərbaycanlılar 4 dəfə — 1905-1907-ci, 1918-1920-ci, 1948-1953-cü və nəhayət, 1988-1993-cü illərdə erməni millətçiləri tərəfindən törədilən soyqırımı və etnik təmizləmələrə məruz qalmışdır. Bu işğalçı dövlətin yürütdüyü təcavüzkarlıq siyasəti 20 ildən artıqdır ki, dünya ictimaiyyətinin gözü qarşısında baş verir. Ona görə də dövlətimiz bu konvensiyanı rəhbər tutaraq Ermənistan Respublikasına qarşı BMT-nin beynəlxalq məhkəmə-sində iddia qaldırmaq üçün bütün hüquqi əsaslara malikdir.

Münaqişənin nizama salınması prosesində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, ilk növbədə, sülh variantına üstünlük verir. Lakin dövlət başçısı Azərbaycan xalqı və dövlətinin bu işğal, etnik təmizləmə siyasəti və torpaqlarımızın müvəqqəti olaraq itirilməsi ilə heç vaxt barışmayacağını bildirməklə yanaşı, öz torpaqlarımızı azad etmək üçün bütün vasitələrdən istifadə olunacağını qətiyyətlə vurğulamışdır.

STAGES OF ETHNIC CLEANSING AND GENOCIDE AGAINST THE AZERBAIJANIS

Resettlement of the Armenians to Azerbaijani lands

The policy of ethnic cleansing, genocide and aggression deliberately carried out by Armenian nationalists against our people over the past two centuries represents extremely painful and tragic stages in the history of Azerbaijan, including bloody events. The main objective of this nationalist and chauvinist policy was to oust the Azerbaijanis from their ancestral lands and to create a fictional state of "Great Armenia" on Azerbaijani territories. Historical facts indicate that the resettlement of numerous Armenians from Iran and Turkey to the mountainous part of Karabakh region of Azerbaijan, which represented tremendous importance in strategic terms, was carried out from the beginning of the 19th century. Over this period, the Imperial Russia, which sought to establish control over the region's vast natural resources, used the "Armenian factor" as a political tool in the war against Turkey and Iran in the late 19th and early 19th century.

At the beginning of the 19th century, the commander-in-chief of the Russian troops in the Caucasus, P. D. Tsitsianov, having occupied Ganja, wrote in his report No 19 dated 22 May 1805 that in terms of its geographical location Karabakh is considered the gateway of Azerbaijan and Iran, therefore,

"we need to keep it under control and apply even more effort to strengthening our positions here" (11, p.16). This goal was soon achieved. On 14 May 1805, an agreement was signed between Karabakh Khan Ibrahim and General Tsitsianov. As soon as the Karabakh khanate became part of Russia, P. D. Tsitsianov immediately began to resettle the Armenians from other provinces of the South Caucasus in order to strengthen the positions of czarism in Karabakh (2, p.271-272).

According to the "Description of the Karabakh province", an important document prepared by royal officials Yermolov and Mogilev and providing detailed information on the ethnic composition of the Karabakh population, the Karabakh province in 1823 was home to 20,095 families, including 15,729 Azerbaijanis and 4,366 Armenians. In other words, before 1823 the number of Armenian families in the province was increased on the account of settlers to reach 4,366 (11, p.17).

A significant increase in the number of the Armenians in the mountainous part of Karabakh took place in the 1920s, especially after the Russian occupation of the South Caucasus. As a result of mass resettlement of the Armenians in the Russian-Iranian war of 1804-1813 and 1826-1828, the Russian-Turkish war of 1828-1829, and then from Iran, Turkey and South Azerbaijan to the South Caucasus, their numbers here started to increase with every year. N. N. Shavrov openly talks about the occupation of the Caucasus by czarist Russia and writes about the first resettlement to these territories of representatives of other nationalities: "We started our colonial activities with the relocation not of the Russian population, but

foreigners to the Caucasus. Of these colonists, who were unwelcome elements at home, we created colonies in Tiflis and Yelizavetpol (Ganja) provinces. The best lands were allocated to them and various privileges provided" (27, p.63).

A total of 124,000 Armenians were initially resettled to the mountainous part of Karabakh officially, followed by a large number of those resettled unofficially. Overall, more than 200,000 Armenians were resettled to the mountainous part of Karabakh in 1828-1830s. This is how N. N. Shavrov describes these facts: "After the war of 1828-1830s we moved more than 40,000 Iranian and 84,000 Turkish Armenians and settled them in Yelizavetpol and Erivan provinces, as well as the best public lands of Tiflis, Borchali, Akhaltsikhe and Akhalkalaki districts, where the Armenians practically did not live. More than 200,000 tithes of state lands were allocated for their resettlement. Besides, special farming lands worth in excess of 2 million rubles were acquired from the Muslims. These Armenians were settled in the mountainous part of the Yelizavetpol province (the mountainous part of Karabakh is implied) and on the shores of Lake Goycha. It should also be noted that the number of Armenian settlers together with those resettled unofficially exceeded 200,000 people" (27, p.63).

This fact indicates that the Armenians were mainly settled in areas where the Armenians did not live or their number was insignificant. Hence it is clear that before the beginning of the 19th century, in particular before the conclusion of the Treaty of Turkmenchay, the number of Armenians in Ganja and Erivan provinces was negligible. Thus, in the two years

following the signing of the Treaty of Turkmenchay, the Armenians, thanks to the patronage of czarist Russia, managed to settle in different regions of Azerbaijan, including the mountainous part of Karabakh. This czarist patronage of the Armenians manifested itself in subsequent years as well.

At the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, the resettlement of Armenians to the South Caucasus was continued. In 13 years from 1896 to 1908, a total of 400,000 Armenians were resettled to the Caucasus. N. N. Shavrov writes about this: "In 1896, Adjutant-General Sheremetyev wrote in a note about the Armenians living in the Caucasus that their number was around 900,000 people. In 1908, their number reached 1,300,000, i.e. over this period the number of Armenians increased by more than 400,000 people. Of 1,300,000 Armenians living in the Caucasus at the moment, one million people are not indigenous to the region. They were resettled here by us" (27, p.63).

In general, the resettlement of Armenians to the mountainous part of Karabakh had a huge impact on the demographic situation in the region. It is noted that the public census carried out in 1897 revealed that of 54,841 families living in Karabakh 29,350 families were Azerbaijani and 18,616 Armenian. In 1917, the number of Armenians in Karabakh increased at the expense of settlers to reach 46 per cent, while the Azerbaijanis accounted for 51 per cent of the total population (11, p.19).

In 1917, the "Caucasian Calendar" digest wrote that Karabakh was home to 199,000 Azerbaijanis (58.3 per cent)

and 142,000 Armenians (41.7 per cent). As can be seen, despite the fact that thanks to the patronage of czarist Russia the Armenians were artificially resettled to and placed in Karabakh in stages, the Azerbaijanis as original inhabitants of these lands always formed the majority. The statistics provided in the "Caucasian Calendar" proves that the number of Azerbaijanis by far exceeded that of the Armenians even on the present-day territory of Armenia. For example, in 1886, of 326 villages in Zangezur district of Ganja (Yelizavetpol) province 154 were Azerbaijani (45.7 per cent), 91 Kurdish (27.8 per cent) and only 81 Armenian (24.8 per cent).

In 1889, the Azerbaijani population of Zangezur district exceeded that of Armenians by 1,500 people. In 1897, the population of Zangezur was 142,000 people, including 71,200 of Azerbaijanis (50.1 per cent) and 63,600 Armenians (44.8 per cent) (15, p.23). The statistical digest of the Central Statistical Office of Armenia published in 1962 states that out of 18,766 people living in Erivan in 1831 as many as 15,992 and out of 27,246 inhabitants of Erivan in 1866 23,627 people were Azerbaijanis (i.e. 85.2 per cent of the population) (14, p.25).

The book titled "The Population of Soviet Armenia in 1831-1931" published by Z. Korkodyan in Erivan in 1932 also notes that out of 2,310 settlements of Erivan, Echmiadzin, Yeni-Bayazid and Alexandropol areas of Erevan province, Zangezur and Gazakh-Dilijan areas of Yelizavetpol (Ganja Province) and Lori-Pembek area (Borchali district) of Tiflis province, 2,000 were Azerbaijanis. Of 10,000 people living in

Erivan, 7,000 people were Azerbaijanis, including all 40 people who ran the Khanate (15, p.22).

In the districts of Erivan province that were part of Azerbaijan until 1920, in particular the Erivan district, the Azerbaijani population was much greater. For example, of 99,000 residents of the district 62,600 (66 per cent) were Azerbaijanis and 36,400 Armenians (34 per cent) (15, p.22).

In Echmiadzin, Yeni-Bayazid and Surmeli districts of Erivan province the Azerbaijanis accounted for a third of the population. As of 1 January 1916, the ethnic composition of the population in these districts was still in favor of the Azerbaijanis. Erivan district was home to 74,200, or 48 per cent, Zangezur district to 119,500, or 53.3 per cent, Yeni-Bayazid to 50,700 and Surmeli to 45,000 Azerbaijanis (15, p.23). These figures clearly show that in the 19th and early 20th centuries Azerbaijanis formed the majority of the local population on the territory of the present-day Armenia.

At the end of the 19th century, in 1885, Armenian nationalists established the "Armenakan" Party in Marseille, "Gnchag" in Geneva in 1887 and "Dashnaksutyun" in Tbilisi in 1890. Following this, Armenian efforts to create a "Great Armenia" entered a new stage.

Armenian policy of ethnic cleansing and genocide against the Azerbaijanis in the early 20th century

The Armenians living with the idea of a "Great Armenia", in order to achieve their goals with the help of foreign patrons,

have regularly carried monstrous terror and acts of genocide against the Azerbaijanis and Turks, thereby conducting a policy of ethnic cleansing. Thus, over the past 200 years the Azerbaijani people have been exposed to a sustained policy of ethnic cleansing, genocide and aggression conducted by Armenian nationalists and have been driven out of their native lands. The Azerbaijanis have been turned into refugees and internally displaced persons. The process of resettlement, which was an integral part of the colonial policy of czarist Russia, continued throughout the 19th century and eventually influenced the demographic situation in the region. The artificial increase of the number of Armenians in the region contributed to the fact that starting from the beginning of the 20th century they began to put forward territorial claims and pursue an aggressive policy against Azerbaijan.

In the early 20th century, Armenian nationalists expanded their activities towards the idea of a "Great Armenia" put forward by the "Dashnaktsutyun" Party, systematically expelled Azerbaijanis from their historical lands and native homes and embarked on a policy of ethnic cleansing and genocide. For example, in 1905-1906 the Armenians committed massacres against Azerbaijani civilians in Baku, Ganja, Karabakh, Erivan, Nakhchivan, Ordubad, Sharur-Daralayaz, Tiflis, Zangezur, Gazakh and other places, perpetrated ruthless massacres against the local population, burned and destroyed cities and villages. Armenian armed forces destroyed more than 200 Azerbaijani villages in Shusha, Zangezur and Jabrayil district, Erivan and Ganja provinces, tens of thousands of our

compatriots were expelled from their homes and became refugees and IDPs. After indiscriminately killing more than 200,000 Azerbaijanis (children, women and the elderly), the Armenians carried out ethnic cleansing to create an “Armenian state” on these territories promised to them by czarist Russia (5, p.14). Thus, the Armenians who also enjoyed the patronage of czarism during World War One, continued to inflict punishment on Azerbaijanis.

After the developments that occurred in Russia in February and October of 1917, the “Dashnaktsutyun” Party and the Armenian National Congress launched even wider activities. At the same time, S. Shaumyan, who was appointed as temporary emergency commissioner on the Caucasus by V. Lenin in December 1917, organized and led a campaign of mass extermination of the Azerbaijanis (3, p.34). In the time period from April 1917 to March 1918, Armenian armed forces destroyed 197 villages in Erivan province, 109 villages in Zangezur district and 157 villages in Karabakh, and destroyed, burned and razed to the ground 60 settlements in other regions.

In early 1918, i.e. on the eve of the March massacre, the number of Armenian armed forces that reported directly to the Shaumyan constituted nearly 20,000 people. With the support of the Bolsheviks, including Lenin, Shaumyan became the leader of the Baku Commune. On 30 March of that year, Armenian-Bolshevik units subjected Baku to volley fire from ships. Then armed Dashnaks attacked the homes of Azerbaijanis and staged merciless slaughter. On 31 March and

in the first days of April, the carnage became even more ruthless. Thousands of Azerbaijani civilians were killed only because of their ethnicity. In those days, Armenian-Bolshevik units destroyed 12,000 Azerbaijani civilians in Baku (4, p.176). During those bloody events people were burned in their homes, killed and tortured with unparalleled cruelty.

As a result of an armed attack by the Armenians, more than 16,000 people were killed with utmost cruelty in Guba province in the first five months of 1918, a total of 167 villages were destroyed, of which 35 do not exist to this day (14, p.47). The facts of mass extermination of the Azerbaijanis of Guba district by Armenian-Dashnak gangs have been recently proven again. Thus, the discovery in 2007 of mass graves in Guba is a fact confirming Armenian vandalism. The study of the burial site has revealed that during an Armenian armed attack on Guba in 1918 people were subjected to unprecedented violence and killed with cruelty. The grave contains remains of mass burials of local residents. It should also be noted that Armenian armed forces under the command of Amazasp also slaughtered the local Jews along with the Turkic-Muslim population. The research has established that in 1918-1919 the Armenians massacred about 3,000 Jews in Guba (19, p.26).

In addition, hundreds of settlements were destroyed and burned in Azerbaijan, including more than 150 villages in Karabakh. A ruthless massacre of the Azerbaijanis was perpetrated in Shusha. In March-April 1918, Armenian Dashnaks tortured and killed about 50,000 people in Baku

and other regions of Azerbaijan. More than 10,000 people were ruthlessly slaughtered in Zangezur district, 10,270 in Shamakhi district and 18,270 Azerbaijanis in the city of Shamakhi (8, p.25).

In 1918-1920, of the 575,000 Azerbaijanis living on the territory of the present-day Armenia, 565,000 people were killed and expelled from their native lands. Confirming this figure in a book called "Population of Soviet Armenia in 1831-1931", Z. Korkodyan writes that "in 1920 the Soviet government inherited a little more than 10,000 Turkic (Azerbaijani) population from the Dashnaks. In 1922, after the return of 60,000 Azerbaijanis refugees there were 72,596 people and 105,838 in 1931 (15, p.33). " In the last two months of 1919, a total of 96 villages were destroyed in Echmiadzin and Surmali districts, all villages in Erivan district and 132,000 Azerbaijanis in Erivan province (14, p.35).

Overall, as a result of the incessant and ruthless massacres unleashed by the Armenians in 1918-1920, tens of thousands of Azerbaijanis were killed and more than a million people were expelled from their native lands in Baku, Guba, Shamakhi, Lankaran, Kurdamir and Shusha, on the territory of Erivan province, Zangezur, Nakhchivan, Sharur, Ordubad, Kars and other regions. When committing these atrocities on historical Azerbaijani lands, the Armenians burned schools and mosques and destroyed samples of material culture.

After formation of the Azerbaijan Democratic Republic on 28 May 1918, the Extraordinary Commission of Inquiry was established to investigate the crimes committed by the Arme-

nians. By a resolution of the Government it was decided to mark 31 March of each year as a day of mourning (31 March 1919 and 1920 was marked as a national day of mourning). However, the fall of the Azerbaijan Democratic Republic prevented completion of this work (5, p.8). The geopolitical situation that existed in the region during the formation of the Azerbaijan Democratic Republic led to the transfer, on 29 May 1918, of the city of Erivan to the Armenians as a political center. Thereby, the Republic of Armenia was formed on Azerbaijani lands, on the territory of the former Erivan khanate, in 1918.

The artificial increase of the number of Armenians in the mountainous part of Karabakh as a result of the resettlement, which was part of a colonial policy of czarist Russia that continued throughout the 19th century, led to the fact that in early 20th century they began to put forward territorial claims and conduct aggressive policy against Azerbaijan. The biggest claim of the Armenians was on Karabakh and Zangezur. The Armenian government, seeking to implement these aggressive plans, sent armed forces there. As a result, the Armenian armed forces seeking to capture Karabakh destroyed hundreds of settlements and mercilessly massacred thousands of innocent Azerbaijanis. In January 1919, the Dashnak government of Armenia leveled another claim related to Karabakh against Azerbaijan. This represented the first official attempt to attach the mountainous part of Karabakh to Armenia. The Azerbaijani government made repeated proposals to resolve

the problem by peaceful means. But the position of Dashnaks prevented their realization.

The Azerbaijan Democratic Republic, which considered preservation of the territorial integrity and security of citizens its main duty, categorically rejected the territorial claims of the Republic of Armenia. After discussing the Karabakh issue, the Parliament of Azerbaijan started the implementation of specific measures to curb separatist movement. To this end, the Government of Azerbaijan on 15 January 1919 separated Shusha, Jabrayil, Javanshir and Zangezour districts from the Ganja province, formed the Karabakh governor-generalship with a center in the city of Shusha and appointed Khosrov Sultanov as Governor General. The Azerbaijani government instructed him to establish order there and set up local authorities (8, p.27).

Thanks to the strenuous efforts of the government of Azerbaijan, with the mediation of the United States Mission, Azerbaijan and Armenia signed a treaty in Tbilisi on 23 November 1919 (16, p.46). According to the signed agreement, clashes were to be suspended, controversial issues, including those related to border issues, should be resolved through negotiations. However, the Armenian side grossly violated the agreement, sent troops to Azerbaijani territories and arranged a monstrous massacre of Azerbaijanis. Despite all this, during the existence of the Azerbaijan Democratic Republic, Armenian attempts to seize Karabakh in diplomatic and military means were strongly suppressed. However, after the sovietization of Azerbaijan, these territorial claims of Dashnaks, who

played a significant role in the fall of Azerbaijan Democratic Republic, resurfaced again. Using the sovietization of the South Caucasus in their own interests, the Armenians in 1920 declared Zangezur and a number of other Azerbaijani lands as being part of the Armenian SSR. In subsequent periods they further extended the policy of deportation of Azerbaijanis who had historically lived in these areas.

In continuation of this, on 7 July 1923, much to the delight of the Armenians resettled to the mountainous part of Karabakh region of Azerbaijan in the 19th century, this land was given the status of an autonomous region. This was done with the connivance and participation of Soviet Russia. This event represented not only a violation of the administrative-territorial division of Azerbaijan, but also paved the way for future Armenian territorial claims to our country (18, p.152-153).

Although in Soviet times, the Armenian community of the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan enjoyed autonomy, covering all political, economic, social and cultural issues, Armenia repeatedly put forward territorial claims, but failed to achieve its goal. Instead, as a result of the mass deportation of Azerbaijanis in 1948-1953 from their historical lands, particularly from Yerevan and the surrounding areas, in accordance with the 23 December 1947 decree of the Council of Ministers "On the resettlement of collective farmers and other Azerbaijani population from the Armenian SSR to the Kur-Araz lowland of Azerbaijan SSR" about 150,000 of our compatriots were forcibly resettled in low-lying areas of Azerbaijan (21, 22).

Territorial claims and Armenian military aggression against Azerbaijan in the late 20th century

In the late 1980s the Armenians with the help of their patrons in the near and far abroad and using the situation to implement the idea of "Great Armenia", made territorial claims to the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan. Whenever territorial claims to Karabakh were brought forth from the outside under the influence of propaganda, incitement and pressure by the Armenian side, they did not occur immediately, but even before that were prudently prepared by supporters in Yerevan and in the West, also on the basis of a comprehensive plan.

In Soviet times, central authorities have launched a deliberate propaganda campaign against Azerbaijan, which formed a negative public opinion. Armenian ideologists and their inspirers brazenly manipulated information about the history and socio-economic development of Azerbaijan (24, p.9-16). When the events of 1988 just started, long rallies and demonstrations were organized, the work of enterprises was halted in Khankendi and Yerevan under a deliberate plan to annex the Nagorno-Karabakh to Armenia under the pretext of economic backwardness of the region which was elaborated by Armenian politicians, who were trying to aggravate the situation and mislead the public opinion, and their patrons in the center.

However, subsequent events showed that a false thesis on the socio-economic plight of the Nagorno-Karabakh professed

by Armenian politicians and their patrons in the center, was just a pretext, while the main goal was the territorial claims of Armenia against Azerbaijan. Armenian-Azerbaijani ethnic hostilities escalated in the second half of 1980, when the Azerbaijani community of the Nagorno-Karabakh was brutally attacked. So, in late August and early September, the Armenians attacked Khojaly and Kyarkidzhahan. On September 18 nearly 15,000 Azerbaijanis were driven out from Khan-kendi by Armenians. Their homes were burned out (8, p.57).

In such a tense situation in the Nagorno-Karabakh, on December 1 1989 the Supreme Soviet of the Armenian SSR contrary to the Constitution took a decision to annex the Nagorno-Karabakh, grossly violating the sovereignty of Azerbaijan. Enterprises of the Nagorno-Karabakh were subordinated to the relevant ministries and departments of Armenia. As a direct result of inaction and even open patronage of the Soviet leadership the Nagorno-Karabakh's economy and other spheres actually seceded from Azerbaijan and joined Armenia. All party district committees were included in the Communist Party of Armenia. The flag of Armenia was raised in the Nagorno-Karabakh. Very serious and inexcusable errors, pro-Armenian policy of the Soviet leadership led to the aggravation of the situation in late 1990 - early 1991 when Armenian aggression took a broader scale in the Nagorno-Karabakh and adjacent regions of Azerbaijan. Hundreds of Azerbaijanis were killed in a Baku-Moscow train and Tbilisi-Baku, Tbilisi-Agdam, Agdam-Shusha, Agdam, Khojaly bus terrorist attacks. Thousands of Azerbaijanis became victims of

Armenian policy of aggression, which was patronized by the Moscow establishment.

Unfortunately, nobody stopped the Armenian separatists at the beginning, and it just escalated the situation. As a result, receiving both Armenian and Russian material and military support, Armenians committed mass killings of Azerbaijani civilians and these bloody crimes against the Azerbaijanis led to a further widening of the conflict and its expansion into a full-fledged war.

In 1991 the tension in the mountainous part of Karabakh started to gradually worsen. Socio-political situation has already foreshadowed the approach of a major disaster. In June and December of 1991 Armenian armed forces killed 12 and wounded 15 Azerbaijanis in the village of Garadagli in Khojavand region and Meshali village in Askaran region (8, p.87). In August and September of the same year, 17 Azerbaijanis were killed and 90 injured when the Armenian armed detachments shelled buses en route Shusha-Jamilli, Agdam-Khojavend and Agdam-Garadagli (8, p.77-78).

At the end of October and in November 1991 the Armenians burned, destroyed and looted more than 30 settlements in the mountainous part of Karabakh, including Tyr, Imaret-Gervend, Syrkhavend, Meshali, Jamilli, Umudlu, Garadagli, Karkijakhan and other villages of strategic importance.

In general, from 1988 to 1991, that is, from the beginning of the events until the collapse of the Soviet Union, patronized by the ruling circles of the USSR, Armenia pursued an aggressive policy against Azerbaijan. As a result of this policy,

the Azerbaijani civilians were killed, their villages were destroyed, burned and looted. Aggressive state artificially instilled Armenians living in Nagorno-Karabakh region the idea of separation from Azerbaijan and unification with Armenia. To achieve this goal the Armenians subjected to genocide 50,000 Azerbaijanis of Nagorno-Karabakh and forced them to leave their homeland. During these years, Armenians committed 2,559 clashes, 315 armed attacks and 1,388 fires, killing 514 and injuring 1,318 people in the Nagorno-Karabakh (8, p.88-89).

At the same time during this period as a result of ethnic cleansing an estimated 250,000 civilians living in 185 Azerbaijani villages in Armenia were subjected to aggression and were forced to leave their homes. It was an action of ethnic cleansing, 216 Azerbaijanis were savagely killed, thousands of women, children and old people were injured and property was looted (3, p.68).

In the beginning of 1992, the Armenian army occupied the last Azerbaijani villages in the Nagorno-Karabakh. On February 12 1992 the Armenian armed forces occupied Malibeyli and Gushchular suburbs of Shusha. On February 13–17 an armed attack on Garadagli village of Khojavend region 118 people (including children, women, the elderly) were captured, 33 people were shot by the Armenians, who then buried the dead in a single hole. Some 68 of captured Azerbaijanis were ruthlessly killed and 50 people rescued from captivity (later on 18 of them died of fatal wounds). Torture of captives, extremely cruel, barbarous actions against them, beheading,

burial alive, forcible tooth extraction, forced famine - is serious crime against humanity. In Garadagli village, 4 people from two families were killed, 42 families lost their breadwinner; about 140 children became orphans. The population of this village was subjected to a real genocide – every tenth villager here was killed (91 people in total) (8, p.93).

On February 25-26 1992, assisted by the 366th Motorized Infantry Regiment of the former Soviet army comprised of 180 militants and heavy military equipment, the Armenians brutally attacked the Nagorno-Karabakh town of Khojaly populated by Azerbaijanis, and razed it to the ground. The town was completely destroyed, burned out and people were killed with extreme cruelty. According to official data, as a result of the genocide 613 Azerbaijanis were killed, including 106 women, 63 children, and 70 elderly (26, p.8). Eight families were completely destroyed, 487 people, including 76 children were injured. In addition, 1,275 people were captured, with 150 of them still missing (23, p.235).

Dozens of Armenian officers and warrant officers were involved in the attack on Khojaly as part of the 3rd Battalion of the 366th Regiment. To hide the trace of Khojaly crime, on March 2 1992, the 366th Motorized Infantry Regiment was transferred to Vaziani, Georgia, and on March 10 this regiment was abolished and its personnel and military equipment were assigned to other military units (10, p.145).

A trilateral meeting of the leaders of Armenia and Azerbaijan took place on May 8, 1992 in Tehran on Iran's initiative. Shusha was occupied on the same day. Later it

turned out that the Armenian side, in fact, persuaded a different purpose seeking a ceasefire along the Azerbaijani-Armenian border and in the mountainous part of Karabakh. This meeting was just a camouflage for Armenia to disguise its intentions from the international community. The Armenian leadership undoubtedly knew in advance about the offensive operation since the occupation of Shusha coincided with the Tehran talks, which fell apart even before the ink dried. The Armenians, as always, on the eve of the offensive operation spread disinformation about the attacks from Shusha to Khankendi.

So using the advanced military equipment, the Armenian armed forces seized Shusha, which covered a territory of 289 square kilometers, had a population of 24,000 people and as many as 30 villages. Some 195 people were killed, 165 were wounded and 58 went missing in the battle of Shusha (8, p.106). This tragedy once again confirmed that the Armenian government violated the UN Charter and OSCE principles, trying to forcibly annex the mountainous part of Karabakh to Armenia and pursuing an aggressive policy in beach of the international law. Annexation of Shusha subsequently played a major role in the loss of other Azerbaijani territories. After the occupation of Shusha, the ancient center of Azerbaijani music and culture, the Armenian armed forces closed Shusha-Lachin road and exposed the town of Lachin to a powerful artillery fire directly from the territory of the Republic of Armenia. The goal of Armenian armed forces was annexation of the Nagorno-Karabakh and opening of a corridor between the occupied Azerbaijani territories and Armenia.

After some time following the occupation of Shusha, the Armenians on May 18 seized the ancient Azerbaijani town of Lachin located between Azerbaijan and Armenia. Lachin, with the territory of 1385 square kilometers, population of 71,000 people and 120 villages was also occupied by Armenian armed forces (8, p.108). No doubt that the Armenian community of the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan could never occupy Azerbaijani territories without the assistance from abroad. Thus, under the pretext of implementing the idea of "self-determination" Armenians seized a corridor linking the Nagorno-Karabakh region of Azerbaijan with Armenia. The occupation of Lachin demonstrated that the war moved beyond the territory of the Nagorno-Karabakh and that annexation ambitions of Armenia are high. Through this road, which the Armenians called "a humanitarian corridor" to the Nagorno-Karabakh, they transported huge quantity of arms, ammunition and military force.

The Armenian armed forces, helped by their sponsors, managed to create a mono-ethnic state and in addition to the Nagorno-Karabakh occupied Lachin, Kalbajar, Agdam, Fizuli, Jabrail, Gubadli and Zangilan regions of Azerbaijan, which are located outside of the Nagorno-Karabakh region (4,400 square kilometers) and whose total area is four times bigger than the area of the Nagorno-Karabakh region (28,p.4-6). All these territories were ethnically cleansed. Thus, though the Armenian community of the Nagorno-Karabakh region is trying to present this process as self-determination, it led to the fact that

one million Azerbaijanis were forced to leave their homes and become refugees in their own land.

Currently, more than 20 percent of Azerbaijani territory is under occupation of the Armenian armed forces. As a result of the occupation about 900 settlements, 22 museums and 4 art galleries, 9 palaces of historical significance, 40,000 museum exhibits of unique historical significance, 44 temples and 9 mosques were destroyed, looted and burned. In addition, the Armenians destroyed 4.6 million books and valuable historical manuscripts kept in 927 libraries (8, p.147).

At the same time, Armenia, pursuing the policy of state terrorism and genocide, and the separatists in the occupied territories of Azerbaijan carried out 373 terrorist attacks (in passenger buses, passenger and freight trains, Baku Metro, air transport, maritime transport, settlements, civil and public facilities). These terrorist attacks killed 1,200 and injured 1,705 people (6, p.158-159).

The aggressive policy of the Armenian armed forces was accompanied by mass slaughters. Thus, in the years 1988-1993 as a result of a military aggression of Armenia more than 20,000 Azerbaijanis were killed, over 100,000 people were injured and 50,000 people became disabled. During the conflict 4,853 people went missing, 1,357 of them were released and 783 are still in captivity in Armenia. According to the International Committee of the Red Cross, 439 people were killed in captivity (10, p.157).

Genocide committed by Armenians in the late 20th century in Khojaly, is regarded as one of the most serious

crimes against humanity and civilization. In the history of humanity, the Khojaly tragedy is comparable to tragedies in Khatyn, Hiroshima, Nagasaki, My Lai, Rwanda, Srebrenica, as well as the Holocaust, which will never be erased from historical memory. These massacres are considered the acts of genocide against the civilian population and caused a wide resonance in the world.

The true nature of this monstrous genocide was discovered only after the return of national leader Heydar Aliyev to political power in 1993. In February 1994, the Milli Majlis of the Azerbaijan Republic gave Khojaly genocide a legal and political assessment. In addition, in accordance with March 26 1998 decree of national leader Heydar Aliyev, March 31 was declared the Day of Genocide of Azerbaijanis, commemorating the numerous acts of genocide committed by Armenians against the people of Azerbaijan.

December 18 1997 decree of the national leader "On the mass deportation of Azerbaijanis from their historical and ethnic lands in the territory of the Armenian SSR in 1948-1953" is important from the standpoint of a comprehensively studying the deportation of Azerbaijanis from the territory of the Armenian SSR, giving a political and legal assessment to this crime and bringing it to the attention of the international community. These decrees are important both for the study of the bloody pages of our history, and also for the exposure of Armenian nationalism and terrorism.

Currently, this process is referred to as one of the main priorities of Azerbaijan's foreign policy. Due to the successful

foreign policy pursued by the President Ilham Aliyev, a number of international organizations in most of the documents recognized Armenia as an aggressor state.

Under the international law, genocide is the act against peace and humanity, and is considered the most serious crime. This was recognized by the UN General Assembly resolution 260 (III) on December 9, 1948 and the 1961 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, which secured the legal basis of the crime of genocide. During the Armenian aggression against Azerbaijan all acts of genocide reflected in the Convention were applied to the Azerbaijanis.

Another fact supporting the sustainability of the criminal policy of Armenia, in the 20th century alone the Azerbaijanis were subjected to genocide and ethnic cleansing committed by Armenian nationalists four times - in 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953, and finally, in 1988-1993. The aggressor state has been conducting the expansionist policy for more than 20 years before the eyes of the whole world. Therefore, our state, guided by the abovementioned Convention, has all legal grounds to sue the Republic of Armenia in the UN International Court of Justice.

President of Azerbaijan Ilham Aliyev always preferred peaceful settlement of the conflict. But taking into consideration that the Azerbaijani people and state will never put up with this occupation, policies of ethnic cleansing and temporary loss of our lands, the President has strongly emphasized that all means will be used for the liberation of our lands.

ЭТАПЫ ПОЛИТИКИ ЭТНИЧЕСКОЙ ЧИСТКИ И ГЕНОЦИДА ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Переселение армян на азербайджанские земли

Политика этнической чистки, геноцида и агрессии, целенаправленно осуществляемая армянскими националистами против нашего народа на протяжении двух последних столетий составляет крайне болезненные этапы истории Азербайджана, полные трагедий, в том числе кровавых событий. Основная цель этой националистической, шовинистской политики заключалась в изгнании азербайджанцев с их исконных земель и создании на азербайджанских территориях вымышленного армянами государства «Великая Армения».

Исторические факты свидетельствуют о том, что переселение многочисленного армянского населения из Ирана и Турции в нагорную часть Карабахского региона Азербайджана, представлявшего важное значение в стратегическом отношении, стало осуществляться с начала XIX века. В этот период царская Россия, стремившаяся установить контроль за богатыми природными ресурсами региона, использовала в качестве политического инструмента «армянский фактор» в войне с Турцией и Ираном в конце XVIII - начале XIX века.

В начале XIX столетия главнокомандующий русскими войсками на Кавказе П.Д.Цицианов, заняв Гянджу, писал в своем рапорте от 22 мая 1805 года за номером 19, что Карабах по своему географическому положению считается воротами Азербайджана, а также Ирана, поэтому «нам необходимо держать его в подчинении и приложить больше усилий для укрепления здесь наших позиций» (11, с.16). Такая цель в скором времени была достигнута. 14 мая 1805 года был подписан договор между карабахским ханом Ибрагим ханом и генералом Цициановым. Как только Карабахское ханство вошло в состав России П.Д.Цицианов для укрепления позиций царизма в Карабахе тут же стал переселять сюда армян из других провинций Южного Кавказа (2, с.271-272).

Согласно составленному царскими чиновниками Ермоловым и Могилевским «Описанию Карабахской провинции», являющемуся важным документом, подробно информирующем о численности и этническом составе населения Карабаха, в 1823 году в Карабахской провинции проживали 20 тысяч 95 семей, в том числе 15 тысяч 729 азербайджанских и 4 тысячи 366 армянских семей. То есть еще до 1823 года число армянских семей в провинции возросло за счет переселенных в Карабах армян и достигло 4 тысяч 366 (11, с.17).

Значительное увеличение числа армянского населения в нагорной части Карабаха произошло в 20-е годы XIX столетия, в особенности после оккупации Россией Южного Кавказа. В результате массового переселения армян в

ходе русско-иранской войны 1804-1813, 1826-1828 годов и русско-турецкой войны 1828-1829 годов, а также впоследствии - из Ирана, Турции и Южного Азербайджана на Южный Кавказ их число здесь с каждым годом стало увеличиваться.

Н.Н.Шавров открыто говорит об оккупации Кавказа царской Россией и пишет о переселении впервые с этой целью на данные территории представителей других национальностей: «Свою колониальную деятельность мы начали с переселения на Кавказ не русского населения, а иностранцев. Из этих колонистов, считающихся нежелательными на родине элементами, мы создали колонии в Тифлисской и Елизаветпольской (Гянджинской) губерниях. Для них были выделены лучшие земли и предоставлены различные привилегии» (27, с.63).

В нагорную часть Карабаха вначале официально было переселено 124 тысячи, а затем неофициально большое число армян. В целом, в 1828-1830-е годы в Нагорную часть Карабаха было переселено более 200 тысяч армян. Н.Н.Шавров так описывает эти факты: «По окончании войны 1828-1830-х годов мы переселили более 40 тысяч иранских и 84 тысячи турецких армян и разместили их в Елизаветпольской и Иреванской губерниях и на лучших государственных землях Тифлисского, Борчалинского, Ахалцихского и Ахалкалакского уездов, где армяне, можно сказать, не жили. Для их расселения было выделено более 200.000 десятин казенных земель, а также у мусульман с этой целью были приобретены специальные хозяй-

ские земли на сумму свыше 2 миллионов рублей. Эти армяне были расселены в нагорной части Елизаветпольской губернии (имеется в виду нагорная часть Карабаха) и на берегах озера Гейча. Следует также учесть, что помимо официально переселенных 124 тысяч армян, их число вместе с неофициально переселенными сюда превышает 200 тысяч человек» (27, с.63).

Этот факт свидетельствует о том, что переселенные армяне были расселены в основном на территориях, где армяне не проживали или их число было незначительным. Отсюда становится ясно, что до начала XIX века, в частности, до заключения Туркменчайского договора, число армян в Гянджинской и Иреванской губерниях было весьма незначительным.

Таким образом, в последующие после Туркменчайского договора два года армянам в результате покровительства царской России удалось поселиться в различных регионах Азербайджана, в том числе в нагорной части Карабаха. Это покровительство царизма армянам проявлялось и в последующие годы.

В конце XIX - начале XX века переселение армян на Южный Кавказ продолжалось. Только за 13 лет – с 1896-го по 1908-й год в Закавказье было переселено 400 тысяч армян. Н.Н.Шавров об этом пишет: «В 1896 году генерал-адъютант Шереметьев в своей справке о проживающих в Закавказье армянах указал, что их число здесь составляет 900 тысяч человек. А в 1908 году численность их достигла 1 миллиона 300 тысяч человек, то есть за этот период

армян стало больше, чем на 400 тысяч человек. Из проживающих в настоящее время в Закавказье одного миллиона 300 тысяч армян 1 миллион человек не являются коренными жителями края. Их сюда переселили мы» (27, с.63).

В целом, переселение армян в нагорную часть Карабаха серьезно отразилось на демографической ситуации в регионе. Отмечается, что во время переписи населения 1897 года из проживающей в Карабахе 54 тысяч 841 семьи 29 тысяч 350 являлись азербайджанскими, а 18 тысяч 616 – армянскими. А в 1917 году число армян в Карабахе увеличилось за счет пришлых и составило 46 процентов, а число азербайджанцев – 51 процент от общего числа населения (11, с.19).

В 1917 году сборник «Кавказский календарь» писал, что в Карабахе проживают 199 тысяч азербайджанцев (58,3 процента) и 142 тысячи армян (41,7 процента). Как видно, несмотря на то, что благодаря покровительству царской России армяне поэтапно искусственно переселялись и размещались в Карабахе, азербайджанцы, являясь исконными жителями этих земель, во все времена составляли большинство.

Статистические данные, приведенные в летописях «Кавказский календарь», доказывают, что прежде азербайджанцев было значительно больше армян и на нынешней территории Армении. К примеру в 1886 году из 326 сел в Зангезурском уезде Гянджинской (Елизаветпольской) губернии 154 являлись азербайджанскими (45,7 процента), 91 – курдским (27,8 процента), и лишь 81 – ар-

мянским (24,8 процента) селами. В 1889 году азербайджанское население Зангезурского уезда на 1500 человек превышало численность армян. А в 1897 году население Зангезура составляло 142 тысячи человек, в том числе 71,2 тысячи (50,1 процента) азербайджанцев и 63,6 тысячи (44,8 процента) армян (15, с.23).

В изданном в 1962 году статистическом сборнике Центрального статистического управления Армении указано, что в 1831 году из 18 тысяч 766 человек 15 тысяч 992, а в 1866 году из 27 тысяч 246 человек населения города Иреван 23 тысячи 627 составляли азербайджанцы (то есть 85,2 процента населения) (14, с.25). В изданной в 1932 году в Иреване книге З.Коркодяна «Население Советской Армении 1831-1931» также отмечается, что из 2310 населенных пунктов в Иреванском, Эчмиадзинском, Ени-Баязидском, Александропольском уездах Иреванской губернии, Зангезурском и Газах-Дилижанском уездах Елизаветпольской (Гянджинской губернии), Лори-Пембекском (Борчалинский махал) Тифлисской губернии 2000 принадлежали азербайджанцам. Из проживавшего в Иреване 10-тысячного населения 7 тысяч человек являлись азербайджанцами, причем азербайджанцами являлись и все 40 человек, управлявших ханством (15, с.22).

В уездах Иреванской губернии, находившихся до 1920 года в составе Азербайджана, в частности Иреванском уезде, численность азербайджанского населения была значительно большей. К примеру, из 99-тысячного населе-

ния уезда 62,6 тысячи (66 процентов) являлись азербайджанцами, а 36,4 тысячи – армянами (34 процента) (15, с.22).

А в Эчмиадзинском, Ени-Баязидском, Сюрмелинском уездах Иреванской губернии азербайджанцы составляли треть населения. По данным на 1 января 1916 года, этнический состав населения в этих странах вновь составлял большинство в пользу азербайджанцев. В Иреванском уезде проживали 74,2 тысячи или 48 процентов, в Зангезурском уезде – 119,5 тысячи или 53,3 процента, в Ени-Баязидском уезде – 50,7 тысячи, в Сюрмелинском уезде – 45 тысяч азербайджанцев (15, с.23). Эти цифры наглядно подтверждают, что в XIX и начале XX столетий азербайджанцы составляли большинство местного населения на территории нынешней Армении.

В конце XIX века – в 1885 году армянские националисты создали в Марселе партию «Арменакан», в 1887 году в Женеве - «Гнчаг», а в 1890 году в Тифлисе – «Дашнакцутюн». Вслед за этим притязания армян на создание «Великой Армении» вступили в новый этап.

Политика этнической чистки и геноцида армян против азербайджанцев в начале XX века

Армяне, живущие идеей «Великой Армении», для достижения своих целей в различные времена с помощью зарубежных покровителей осуществляли чудовищный террор и геноцид против азербайджанцев и турок, проводя тем самым политику этнической чистки. Так, азербайд-

жанский народ, будучи подвержен на протяжении последних 200 лет проводимой армянскими националистами устойчивой политике этнической чистки, геноцида и агрессии, был изгнан со своих исторических земель. Превратился в беженцев и вынужденных переселенцев. Процесс переселения, являвшийся составной частью колониальной политики царской России, продолжался на протяжении всего XIX века и в итоге повлиял на демографическую ситуацию в регионе. Искусственное увеличение числа армян в этом регионе способствовало тому, что с начала XX столетия они стали выдвигать территориальные притязания и проводить агрессивную политику против Азербайджана.

В начале XX века, армянские националисты, расширив свою деятельность по реализации идеи «Великой Армении», выдвинутой в программе партии «Дашнакцутюн», планомерно изгоняя азербайджанцев, проживавших на своих исторических землях, из родных очагов, приступили к осуществлению политики этнической чистки и геноцида. Так, в 1905-1906 годах армяне совершили погромы против мирных азербайджанцев в Баку, Гяндже, Карабахе, Иреване, Нахчыване, Ордубаде, Шарур-Даралаязе, Тифлисе, Зангезуре, Газахе и других местах, учинили беспощадную расправу над населением, сожгли и разрушили города и села. Армянские вооруженные отряды разгромили более 200 азербайджанских населенных пунктов в Шушинском, Зангезурском и Джебраильском уездах, Иреванской и Гянджинской губерниях, десятки тысяч

наших соотечественников были изгнаны из родных очагов и стали беженцами и вынужденными переселенцами. Совершив без разбору убийство более 200 тысяч азербайджанцев (детей, женщин, стариков), армяне провели этническую чистку для создания на этих территориях обещанного им царской Россией «Армянского государства» (5, с.14). Так, армяне, пользовавшиеся покровительством царизма и в годы Первой мировой войны, продолжали чинить расправы над азербайджанцами.

После произошедших в 1917 году в России февральских и октябрьских событий партия «Дашнакцутюн» и Армянский национальный конгресс развернули более широкую деятельность. В то же время С.Шаумян, назначенный В.Лениным в декабре 1917 года временным чрезвычайным комиссаром по делам Кавказа, стал организатором и руководителем массового истребления азербайджанцев (3, с.34).

В начале 1918 года, то есть накануне мартовской бойни, численность армянских вооруженных формирований, непосредственно подчинявшихся Шаумяну, составляла почти 20 тысяч человек. При поддержке большевиков, в том числе Ленина, Шаумян стал руководителем Бакинской коммуны. 30 марта того года армяно-большевистские соединения подвергли город Баку залповому огню с кораблей. А вслед за этим вооруженные дашнаки напали на дома азербайджанцев и устроили беспощадную бойню. 31 марта и в первые дни апреля бойня приобрела массовый характер. Тысячи мирных азербайджанцев были

убиты только из-за своей национальной принадлежности. В те дни армяно-большевистские соединения истребили в Баку 12 тысяч мирных азербайджанцев. Во время этих кровавых событий людей заживо сжигали в их домах, а также убивали с особой жестокостью, подвергая невиданным пыткам (4, с.176).

В результате вооруженного нападения со стороны армян в течение первых пяти месяцев 1918 года в Губинском уезде с особой жестокостью было убито более 16 тысяч человек, разрушено 167 сел, из которых 35 не существуют и в настоящее время (14, с.47). Выявленные факты о массовом истреблении армяно-дашнакскими бандами азербайджанцев в Губинском уезде в последнее время были доказаны в очередной раз. Так, обнаружение в 2007 году в городе Губа массовых захоронений является фактом, подтверждающим армянский вандализм.

В ходе изучения захоронений было установлено, что во время нападения армянских вооруженных формирований на Губу в 1918 году людей подвергали невиданному насилию и убивали с особой жестокостью, что в этом захоронении находятся останки массово погребенных местных жителей. Также следует отметить, что армянские вооруженные формирования под командованием Амазаспа, наряду с тюркско-мусульманским населением, устроили в Губе бойню и в отношении евреев. В результате проведенных исследований стало известно, что в 1918-1919 годах армяне истребили в Губе около 3-х тысяч евреев (19, с.26).

Кроме того, были разрушены и сожжены сотни населенных пунктов Азербайджана, в том числе более 150 сел в Карабахе, а также устроена беспощадная бойня азербайджанцев в Шуше. В марте-апреле 1918 года армянскими дашнаками с применением особых пыток были истреблены около 50 тысяч людей в Баку и на других территориях Азербайджана. В Зангезурском уезде было беспощадно истреблено более 10 тысяч, в Шамахинском уезде – 10 тысяч 270, а вместе с самим городом – 18 тысяч 270 азербайджанцев (8, с.25).

В 1918-1920 годах из 375 тысяч азербайджанцев, живших на территории нынешней Армении, были убиты и изгнаны из родных земель 365 тысяч человек. Подтверждая эту цифру в своей книге под названием «Население Советской Армении 1831-1931», З.Коркодян пишет, что «в 1920 году советской власти от дашнаков досталось чуть более 10 тысяч тюркского (азербайджанского) населения. В 1922 году после возвращения 60 тысяч беженцев азербайджанцев здесь стало 72 тысячи 596 человек, а в 1931 году – 105 тысяч 838 человек» (15, с.33). В последние два месяца 1919 года в Эчмиадзинском и Сурмалинском уездах Иреванской (Эриваньской) губернии было уничтожено 96 сел, а в Иреванском уезде – все села, в Иреванской губернии было истреблено 132 тысячи азербайджанцев (14, с.35).

В целом, в результате беспощадного продолжения массовой бойни, устроенной армянами в 1918-1920 годах, наряду с Баку, Губой, Шамахой, Кюрдамиром и Лян-

кьяраном, также в Шуше, на территории Эриваньской губернии, в Зангезуре, Нахчыване, Шаруре, Ордубаде, Карсе и других регионах были самыми жестокими методами убиты десятки тысяч азербайджанцев, более одного миллиона человек изгнаны с родных земель. При совершении армянами этих злодеяний на исторических азербайджанских землях были сожжены школы и мечети, уничтожены образцы материальной культуры.

После образования 28 мая 1918 года Азербайджанской Демократической Республики была создана Чрезвычайная следственная комиссия, стали расследоваться совершенные армянами преступления. Постановлением правительства было решено отмечать 31 марта каждого года как День траура (31 марта 1919 и 1920 годов отмечался как День общенационального траура). Однако падение Азербайджанской Демократической Республики не позволило завершить эту работу (5, с.8). Геополитическая ситуация, существовавшая в регионе при образовании Азербайджанской Демократической Республики, стала причиной передачи 29 мая 1918 года города Иреван армянам в качестве политического центра. Таким образом, в 1918 году на азербайджанских землях – на территории бывшего Иреванского ханства была образована Республика Армения.

Искусственное увеличение численности армян в нагорной части Карабаха в результате процесса переселения, который был составной частью колонизаторской политики царской России и продолжался на протяжении всего XIX

века, привело к тому, что с начала XX века они стали выдвигать территориальные притязания к Азербайджану и проводить захватническую политику. Самое большое притязание армян заключалось в захвате Карабаха и Зангезура. Правительство Армении в целях осуществления своих агрессивных планов направило туда вооруженные силы. В результате армянские вооруженные силы, стремившиеся захватить земли Карабаха, разрушили сотни населенных пунктов, беспощадно истребили тысячи мирных азербайджанцев.

В январе 1919 года дашнакское правительство Армении выдвинуло к Азербайджану территориальное притязание, связанное с Карабахом. Тем самым была предпринята первая официальная попытка присоединить нагорную часть Карабаха к Армении. Правительство Азербайджана неоднократно выступало с предложениями, чтобы решить проблему мирными средствами. Но занятая дашнаками позиция воспрепятствовала осуществлению этих предложений.

Азербайджанская Демократическая Республика, считавшая сохранение территориальной целостности и обеспечение безопасности граждан своей главной обязанностью, категорически отвергла территориальные притязания Республики Армения. Обсудив «карабахский» вопрос, парламент Азербайджана приступил к осуществлению конкретных мер по пресечению сепаратистского движения. С этой целью правительство Азербайджана 15 января 1919 года отделило Шушинский, Джебраиль-

ский, Джаванширский и Зангезурский уезды от Гянджинской губернии, образовало из этих уездов Карабахское генерал-губернаторство с центром в городе Шуша и назначило генерал-губернатором Хосров бека Султанова. Правительство Азербайджана поручило ему установить там порядок и организовать местную власть (8, с.27).

Благодаря напряженным усилиям правительства Азербайджана 23 ноября 1919 года в Тифлисе при посредничестве представительства США между Азербайджанской Республикой и Республикой Армения был подписан договор (16, с.46). Согласно подписанному договору, столкновения должны были быть приостановлены, спорные вопросы, в том числе пограничные, должны были решаться путем переговоров. Однако армянская сторона грубо нарушила это соглашение и, направив свои войска в азербайджанские территории, устроила чудовищную бойню азербайджанцев. Несмотря на все это, в период существования Азербайджанской Демократической Республики попытки Армении захватить Карабах дипломатическими и военными средствами были решительно пресечены. Однако после советизации Азербайджана эти территориальные притязания дашнаков, сыгравших немалую роль и в падении Азербайджанской Демократической Республики, появились вновь.

Используя советизацию Южного Кавказа в своих целях, армяне в 1920 году объявили Зангезур и ряд земель Азербайджана территорией Армянской ССР. А в последующие периоды они еще больше расширили политику

депортации азербайджанцев, которые исторически жили на этих территориях.

В продолжение этого 7 июля 1923 года в угоду армян, переселенных в XIX веке в нагорную часть Карабахского региона Азербайджана, этой части был придан статус автономной области, и это было осуществлено при пособничестве и участии Советской России. Это событие стало не только нарушением административно-территориального деления Азербайджана, но и средством для будущих территориальных притязаний армян к нашей стране (18, с.152-153).

В советское время, хотя армянская община, жившая в нагорной части Карабахского региона Азербайджана, и обладала автономией, которая охватывала все политические, экономические, социальные и культурные вопросы, Армения несколько раз выдвигала свои территориальные притязания, однако не сумела добиться желаемого. Взамен этого в результате массовой депортации в 1948-1953 годах азербайджанцев из их исторических земель, в частности из Иревана и прилегающих к нему районов, в соответствии с постановлением Совета Министров СССР от 23 декабря 1947 года «О переселении колхозного и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Аразскую низменность Азербайджанской ССР» около 150 тысяч наших соотечественников были насильственно переселены в низменные районы Азербайджана (21, 22).

Территориальные притязания и военная агрессия армян против Азербайджана в конце XX века

Во второй половине 80-х годов XX века армяне при помощи своих покровителей в ближнем и дальнем зарубежье, используя сложившуюся ситуацию для осуществления идеи о «великой Армении», вновь выдвинули территориальные притязания на Нагорно-Карабахский регион Азербайджана.

Всякий раз территориальные притязания на Карабах выдвигались извне, именно под влиянием пропаганды, подстрекательства и давления со стороны Армении. Вне всякого сомнения, эти территориальные притязания армян возникли не сразу, а были еще до этого предусмотрительно подготовлены их покровителями в Ереване и на Западе, к тому же на основе всестороннего плана. В советское время при пособничестве центральных органов власти была развернута целенаправленная пропагандистская кампания против Азербайджана, в результате чего было сформировано негативное общественное мнение. Армянские идеологи и их вдохновители нагло подтасовывали и распространяли в масштабах всего Союза факты об истории и социально-экономическом развитии Азербайджана (24, с.9-16) .

Когда начались события 1988 года, в первое время в соответствии с долго вынашивавшимся армянскими политиками и их покровителями в Центре, которые пытались крайне обострить ситуацию и склонить общественное

мнение на свою сторону, планом по присоединению Нагорного Карабаха к Армении под предлогом экономического отставания области в Ханкенди и Ереване проводились длительные забастовки, останавливались предприятия, организовывались массовые митинги. Однако последующие события показали, что выдвинутый армянскими политиками и их покровителями в Центре лживый тезис о социально-экономическом отставании НКАО являлся лишь предлогом, а основной целью были территориальные притязания Армении к Азербайджану.

Уже во втором полугодии ситуация настолько обострилась, что началась вооруженная агрессия против азербайджанского населения НКАО. Так, в конце августа и начале сентября имело место массовое нападение армян на Кяркиджахан и Ходжалы. 18 сентября армяне изгнали из Ханкенди почти 15 тысяч азербайджанцев, проживавших в городе, и сожгли их дома (8, с.57).

В такой напряженной ситуации в Нагорном Карабахе 1 декабря 1989 года Верховный Совет Армянской ССР, грубо нарушив суверенитет Азербайджана, принял противоречащее Конституции постановление о присоединении НКАО к Армянской ССР. Предприятия НКАО были переданы в подчинение соответствующих министерств и ведомств Армении. В результате прямого бездействия, а порой и открытого покровительства советского руководства фактически произошло отделение от Азербайджана и присоединение к Армении экономики и других сфер жизни НКАО. Все районные комитеты партии были

включены в состав КП Армении. На территории НКАО был поднят флаг Армении. Очень серьезные и непростибельные ошибки, проармянская политика советского руководства привела к обострению ситуации в конце 1990-го – начале 1991 годов, в НКАО и граничащих с Арменией регионах Азербайджана армянская агрессия приняла более широкий масштаб.

В результате террористических актов, совершенных в эти годы в пассажирском поезде Баку-Москва, автобусах, следовавших по маршрутам Тбилиси-Баку, Тбилиси-Агдам, Агдам-Шуша, Агдам-Ходжалы, погибли сотни азербайджанцев. Тысячи азербайджанцев стали жертвами захватнической политики армян, которым покровительствовали правящие круги Москвы.

К сожалению, армянские сепаратисты не были остановлены в начале событий, что постепенно обостряло ситуацию. В итоге армяне с помощью направленных из Армении вооруженных отрядов и военной техники совершили в неконтролируемой правительством Азербайджана области еще более кровавые преступления против азербайджанцев, что привело к дальнейшему разрастанию конфликта и превращению его в крупномасштабную войну.

С 1991 года напряженность в нагорной части Карабаха постепенно обострялась. Общественно-политическая ситуация уже предвещала приближение большого бедствия. В июне-декабре 1991 года в результате нападения армянских вооруженных сил на ходжавендское село Гарадаглы

и село Мешели Аскеранского района были убиты 12 и ранены 15 человек (8, с.87). В августе и сентябре того же года в результате обстрела армянскими вооруженными отрядами автобусов, следовавших по маршрутам Шуша-Джамилли, Агдам-Ходжавенд и Агдам-Гарадаглы, были убиты 17 и ранены около 90 азербайджанцев (8, с.77-78). В конце октября и в ноябре 1991 года армяне сожгли, разрушили и разграбили в нагорной части Карабаха более 30 населенных пунктов, в том числе такие имевшие стратегическое значение наши села, как Туг, Имарет-Гервенд, Сырхавенд, Мешели, Джамилли, Умудлу, Гарадаглы, Кяркиджахан и др.

В целом, в 1988-1991 годах, то есть, в период с начала событий до распада СССР, Армения, которой покровительствовали правящие круги Союза, открыто проводила против Азербайджана агрессивную политику, в результате чего были убиты мирные жители, разрушены, разграблены и сожжены населенные пункты. Агрессивное государство, искусственно прививавшее армянам, проживающим в Нагорно-Карабахском регионе, идею необходимости отделения от Азербайджана и присоединения к Армении, для достижения этой цели подвергло геноциду и насилию 50 тысяч азербайджанцев Нагорного Карабаха, изгнав их из родных очагов. В эти годы в Нагорном Карабахе было зарегистрированы совершенные армянами 2559 столкновений, 315 вооруженных нападений, 1388 обстрелов, в результате чего погибли 514 и получили ранения 1318 человек (8, с.88-89).

Одновременно в этот период в результате этнической чистки в 185 азербайджанских селах в Армении подверглись агрессии и были насильственно изгнаны из родных очагов до 250 тысяч азербайджанцев. В итоге была осуществлена акция очистки Армении от азербайджанцев, в ходе которой были зверски убиты 216 азербайджанцев, тысячи женщин, детей и стариков получили увечья, разграблено имущество десятков тысяч семей (3, с.68).

С начала 1992 года армянская армия оккупировала одно за другим также последние азербайджанские населенные пункты в верхнем Карабахе. Так, 12 февраля вооруженные силы Армении захватили шушинские села Малыбейли и Гушчулар. В ходе вооруженного нападения на село Гарадаглы Ходжавендского района с 13 по 17 февраля 118 человек (детей, женщин, стариков) были захвачены в плен, 33 человека расстреляны армянами, которые зарыли убитых и раненых вместе в одной хозяйственной яме. Из захваченных в плен 68 человек были безжалостно убиты, а 50 человек с большим трудом вызволены из плена. 18 освобожденных впоследствии скончались от полученных ран. Применение в отношении содержащихся в плену крайне жестоких, вандалистских действий, отсечение голов, захоронение заживо, насильственное вырывание зубов, содержание без воды и хлеба, убийство под пытками было самым тяжким преступлением против человечности. В селе Гарадаглы были убиты по 4 человека из двух семей, 42 семьи потеряли кормильца, около 140 детей остались сиротами. В целом, в этом селе, население

которого подверглось армянами настоящему геноциду, был убит 91 человек, то есть каждый десятый житель (8, с.93).

В ночь с 25 на 26 февраля 1992 года вооруженные силы Армении с участием 180 военных специалистов и тяжелой техники дислоцированного в Ханкенди 366-го мотострелкового полка бывшей советской армии, совершив нападение на город, сравняли его с землей. С помощью многочисленной тяжелой техники город был полностью разрушен, сожжен, а люди убиты с особой жестокостью (26, с.8). По официальным данным, в результате этого геноцида были убиты 613 человек, в том числе 63 ребенка, 106 женщин, 70 стариков. 8 семей были полностью уничтожены. 487 человек, в том числе 76 детей, получили увечья. Кроме того, 1275 человек были захвачены в плен, 150 человек пропали без вести (23, с.235).

Во время нападения на Ходжалы в составе 3-го батальона 366-го мотострелкового полка были десятки офицеров и прапорщиков армянской национальности. Для сокрытия следов Ходжалинского геноцида 2 марта 1992 года 366-й мотострелковый полк был переведен в грузинский город Вазиани, а 10 марта данный полк был ликвидирован, его личный состав и военная техника распределены по другим воинским частям (10, с.145).

8 мая 1992 года по инициативе Ирана в Тегеране состоялась трехсторонняя встреча руководителей Азербайджана и Армении. В тот же день была оккупирована Шуша. Впоследствии выяснилось, что армянская сторона, на самом деле, преследовала иную цель в прекращении

огня вдоль азербайджано-армянской границы и в нагорной части Карабаха. Эта встреча была нужна Армении для сокрытия своих намерений от международной общественности. Руководству Армении, несомненно, заранее было известно о подготовленной наступательной операции, так как оккупация Шуши совпадает по времени с проведением руководством Армении переговоров в Тегеране, а заключенное мирное соглашение действовало до того момента, как высохли чернила. Вместе с тем, армяне, как всегда, накануне наступления распространили на весь мир дезинформацию о мощных атаках из Шуши на Ханкенди.

Таким образом, за счет самой современной техники Шушинский район с территорией 289 квадратных километров и населением 24 000 человек, состоящий из 1 города и 30 сел, был захвачен вооруженными силами Армении. В боях за Шушу стали шехидами 195, были ранены 165, пропали без вести 58 человек (8, с.106). Это событие еще раз подтвердило, что правительство Армении, систематически и грубо нарушая Устав ООН и принципы ОБСЕ, пытается насильственно присоединить нагорную часть Карабаха к Армении, проводит агрессивную политику, несовместимую с нормами международного права. Захват Шуши впоследствии сыграл главную роль в потере других азербайджанских территорий. После оккупации города Шуша, древнего центра азербайджанской музыки и культуры, армянские вооруженные силы перекрыли дорогу Шуша-Лачин, стали прямо с территории Республики Армения подвергать город Лачин мощному артиллерий-

скому обстрелу. Целью армянских вооруженных формирований было закрепление на захваченных азербайджанских землях, для присоединения нагорной части Карабаха к Республике Армения открытие коридора между ними.

Через некоторое время после захвата Шуши армяне в короткие сроки, то есть 18 мая захватили также старинный азербайджанский город Лачин, расположенный между двумя республиками. В результате Лачинский район с территорией 1385 квадратных километров, населением 71 000 человек и 120 селами был оккупирован вооруженными силами Армении (8, с.108). Без всякого сомнения, армянская община Нагорно-Карабахского региона Азербайджанской Республики при всем желании не сумела бы без большой помощи со стороны оккупировать азербайджанские территории. Таким образом, под предлогом реализации идеи «самоопределения» силой оружия был захвачен коридор, соединяющий Нагорно-Карабахский регион Азербайджана с Арменией. Оккупация Лачина показала, что война вышла за пределы Нагорного Карабаха и что захватнические устремления Армении велики. По этой дороге, которую армяне называли «гуманитарным коридором», в Нагорный Карабах завозилось огромное количество оружия, боеприпасов и военной силы.

В итоге вооруженные силы Армении, добившейся создания моноэтнического государства, используя помощь покровительствующих ей государств, оккупировали Лачинский, Кяльбаджарский, Агдамский, Физулинский, Джебраильский, Губадлинский и Зангиланский районы,

которые располагаются за пределами Нагорно-Карабахского региона (4,4 тысячи квадратных километров) и общая территория которых в четыре раза превышает территорию этого региона (28, с.4-6). Все эти территории подверглись этнической чистке со стороны армян. Так, этот процесс, который армянская община Нагорного Карабаха, являющегося объектом территориальных притязаний Армении, пытается преподнести как самоопределение, привел к тому, что более 1 миллиона азербайджанцев с оккупированных территорий Азербайджана оказались в положении беженцев на своей земле.

В настоящее время более 20 процентов территории Азербайджана находится под оккупацией вооруженных сил Армении. В результате оккупации были разрушены, разграблены и сожжены около 900 населенных пунктов, 22 музея и 4 художественные галереи, 9 дворцов исторического значения, 40 тысяч музейных экспонатов уникального исторического значения, 44 храма и 9 мечетей. Кроме того, были уничтожены 4,6 миллиона книг и ценные исторические рукописи, хранившиеся в 927 библиотеках (8, с.147).

В то же время Арменией, проводящей политику государственного терроризма и геноцида, и сепаратистским режимом на оккупированных территориях были осуществлены 373 различных террористических акта (в пассажирских автобусах, пассажирских и товарных поездах, Бакинском метрополитене, на воздушном транспорте, в перевозившем пассажиров морском пароме, населенных

пунктах, на гражданских и государственных объектах), в результате которых погибло 1200 и было ранено 1705 человек (6, с.158-159).

Как и во все времена, проводимая захватническая политика сопровождалась массовой бойней. Так, в 1988-1993 годах в результате военной агрессии со стороны Армении погибло более 20 000 азербайджанцев, было ранено свыше 100 000 человек, а 50 000 человек получили увечья разной степени и стали инвалидами. В период конфликта пропали без вести 4853 человека, из которых 1357 были освобождены, а 783 все еще находятся в плену в Армении. По информации Международного Комитета Красного Креста, 439 человек были убиты в плену (10, с.157).

Геноцид, учиненный армянами в конце XX века в Ходжалы, расценивается как одно из самых тяжких преступлений против всего человечества и цивилизации. В мировой истории Ходжалинская трагедия стоит в одном ряду с чудовищными трагедиями в Хатыни, Хиросиме, Нагасаки, Сонгми, Руанде, Сребренице, а также Холокостом, которые никогда не сотрутся из исторической памяти. Упомянутые события вошли в историю войн как акты геноцида против мирного населения и вызвали широкий резонанс в мире.

Подлинная суть этого чудовищного геноцида, произошедшего на глазах у всего мира, была раскрыта лишь после возвращения общенационального лидера Гейдара Алиева к политической власти в 1993 году, в феврале 1994 года Милли Меджлис Азербайджанской Республики дал

Ходжалинскому геноциду политико-правовую оценку. Кроме того, в соответствии с Указом, подписанным общенациональным лидером Гейдаром Алиевым 26 марта 1998 года в связи с актами геноцида, периодически совершавшимися армянами против азербайджанцев, 31 марта было объявлено Днем геноцида азербайджанцев.

Указ общенационального лидера от 18 декабря 1997 года «О массовой депортации азербайджанцев с их историко-этнических земель на территории Армянской ССР в 1948-1953 годах» имеет важное значение с точки зрения всестороннего изучения депортации азербайджанцев с территории Армянской ССР, дачи политико-правовой оценки этому преступлению и доведения его до внимания международной общественности. Эти указы важны с точки зрения не только изучения кровавых страниц нашей истории, но и разоблачения армянского шовинизма и терроризма.

В настоящее время этот процесс определен в качестве одного из основных направлений внешней политики Азербайджана. Благодаря успешной внешней политике Президента Азербайджана Ильхама Алиева ряд международных организаций в большинстве принятых ими документов указали Армению как государство-агрессора.

Согласно международному праву, геноцид является деянием, направленным против мира и человечности, и считается самым тяжким преступлением. Об этом принята резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 9 декабря 1948 года номер 260 (III), а во вступившей в силу с 1961

года Конвенции «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» закреплены правовые основы преступления геноцида. В ходе агрессии Армении против Азербайджана все деяния, составляющие закрепленное в данной конвенции преступление геноцида, были применены в отношении азербайджанцев.

Еще один из фактов, подтверждающих устойчивый характер преступной политики Армении, заключается в том, что только в XX веке азербайджанцы 4 раза – в 1905-1907, 1918-1920, 1948-1953 и, наконец, в 1988-1993 годах – подвергались геноциду и этнической чистке, совершавшимися армянскими националистами.

Проводимая государством-агрессором захватническая политика уже более 20 лет происходит на глазах у всего мира. Поэтому наше государство, руководствуясь упомянутой конвенцией, имеет все правовые основания для возбуждения иска против Республики Армения в Международном суде ООН.

В процессе урегулирования конфликта Президент Азербайджана Ильхам Алиев отдает предпочтение, прежде всего, мирному варианту. Но, отмечая, что азербайджанский народ и государство никогда не смирятся с этой оккупацией, политикой этнической чистки и временной потерей наших земель, глава государства решительно подчеркнул, что для освобождения наших земель будут использованы все средства.

MƏNBƏLƏR

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. /Tərtibçilər: S.Əliyarov, F.Mahmudov və b./. - Bakı, 1989, 328 s.
2. Azərbaycan tarixi. Ən qədim zamanlardan XX əsrə qədər. Dərslik. Bakı, 1994, 680 s.
3. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998. 280 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə. I cild. Bakı, 2004, 440 s.
5. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında (8 dildə). Bakı, 1998, 120 s.
6. Erməni cinayətləri. I cild. Bakı, 2003, 159 s.
7. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və beynəlxalq təşkilatlar. Bakı, 1998, 137 s.
8. Əhmədov E. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: təhlili xronika (1987-2011-ci illər). Bakı, 2012, 912 s.
9. İsgəndərli A. (İsgəndərov A.) Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı, 2012, 228 s.
10. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, 2005, 192 s.
11. Xəlilov X. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992, 119 s.
12. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, 2005, 380 s.
13. Mahmudov Y, Şükürov K. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi. 1639-1828. Dörd cildə. Birinci cild. Bakı, 2009, 512 s.

14. Məmmədov X., Məmmədov N. Türkiyədə və Azərbaycanda erməni millətçilərinin cinayətləri. Bakı, 2006, 215 s.
15. Məmmədov İ., Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi (qısa tarixi öçerk). Bakı, 1992, 72s.
16. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası (daxili və xarici siyasət). Bakı, 1992, 77 s.
17. Грибоедов А. Записка о переселении армян из Персии в наши области. - История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, с. 56-59.
18. К истории образования Нагорно-Карабахской Автономной области Азербайджанской ССР. 1918-1925: Документы и материалы. Баку, 1989, 334 с.
19. Мустафаев Р. Марши смерти. Преступления армянства против еврейского народа. Москва , 2008, 69 с.
20. Помпеев Ю. Кровавый омут Карабаха. Баку, 1992, 208 с.
21. Постановление Совета Министров СССР № 4083 от 23 декабря 1947 года “О переселении колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР”. Архив ЦСИ МИД АР.
22. Постановление Совета Министров СССР № 754 от 10 марта 1948 года “О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР”. Архив ЦСИ МИД АР.

23. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.). Баку, 2002, 395с.
24. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов (Сборник материалов). – Баку, 1989, 92 с.
25. Ходжалы. Хроника геноцида. Баку, 1993, 144 с.
26. Трагедия виновников который невозможно оправдать /Доклад Московского правозащитного центра Мемориал о массовых нарушениях прав человека, связанных с занятием населенного пункта Ходжалы в ночь с 25 на 26 февраля 1992 г. вооруженными формированиями/. Баку, 1992, 16 с.
27. Шавров Н.Н.Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа в Мугани инорадцам. Баку, 1990, 156 с.
28. Aggression of the Republic of Armenia against the Azerbaijani Republic, Baku, 1994, 28 p.
29. The Khojaly Genocide. Heydar Aliyev Foundation presents. The series of “The true facts about Garabagh”. Baku, 2005, 12 p.
30. Rau J. The Nagorno Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan. A brief Historical Outline. Berlin, 2008, 96 p.

Mündəricat

Azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasətinin mərhələləri

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi	3
XX əsrin əvvəllərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti.....	8
XX əsrin sonlarında ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və hərbi təcavüzü	15

Stages of ethnic cleansing and genocide against the Azerbaijanis

Resettlement of the Armenians to Azerbaijani lands.....	26
Armenian policy of ethnic cleansing and genocide against the Azerbaijanis in the early 20 th century	31
Territorial claims and Armenian military aggression against Azerbaijan in the late 20th century	39

Этапы политики этнической чистки и геноцида против азербайджанцев

Переселение армян на азербайджанские земли	49
Политика этнической чистки и геноцида армян против азербайджанцев в начале XX века	55
Территориальные притязания и военная агрессия армян против Азербайджана в конце XX века.....	64

MƏNBƏLƏR	76
-----------------------	----

Mətbənin direktoru: *Elman Qasimov*
Dizayner: *Mətanət Əliqızı*

Çapa imzalanmışdır: 07.04.2016
Formatı 60x84 1/16. Həcmi 5 ç.v.
Sifariş № 11. Tiraj 100

«Zərdabi LTD» MMC
Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi
☎ iş (012) 514-73-73,
mob. (050; 055; 070) 344 76 01
e-poçtu: zerdabi_em@mail.ru